ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD
SLOVANSKÝ ÚSTAV

SLAVIA

časopis pro slovanskou filologii



Ročník XXII PRAHA 1953 Sešit 4

OBSAH

ČLÁNKY:

MATERIÁLY:

KRITIKY A REFERÁTY:

ZPRÁVY:

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ:

МАТЕРИАЛЫ:

КРИТИКИ И РЕФЕРАТЫ:

СООБШЕНИЯ:

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES:

MATÉRIAUX:

CRITIQUES ET COMPTES-RENDUS:

CHRONIQUE:

Fonetická studie o ruském *ы*

V této studii chci se pokusit řešit co možná vyčerpávajícím způsobem otázku fonetického charakteru ruské hlásky *ы*. Hlavní pozornost je zaměřena na rozbor její stránky artikulační a akustické, a to především v posici přízvučné, metodami, kterých v tomto případě bylo namnoze užito po prvé nebo alespoň ve význačnější míře než dříve. Kromě toho se dotýkám dosti často diskutované otázky diftongického charakteru této hlásky a konečně jejího poměru k ostatním ruským samohláskám a jejího místa v ruském vokalickém systému.

Problému, který je thematem této práce, je věnována celá řada děl. Nemíním zde uvádět všechny práce, které se této otázky dotýkají, pokládám však za nutné, zmínit se tu alespoň o jedné, z které je třeba stále vycházet při řešení otázek současného ruského vokalismu, ačkoli od doby jejího vzniku uplynulo již 40 let. Jde o práci akad. L. V. Ščerby,[1] která — rozbírajíc celý systém ruských vokálů — na předním místě si všímá typicky ruské hlásky *ы* a snaží se postihnout její složky s různých hledisek. Jakkoli jsou Ščerbova pozorování, doklady i závěry pozoruhodné a velkou většinou dodnes uznávané, je třeba provést jisté korektury nepřesností a omylů, způsobených zejména nedokonalostí tehdy užívaných fonetických metod, korektury, které postihují ve značné míře i zjištění, týkající se hlásky *ы*. Poněvadž se domnívám, že mnohé z těchto oprav nebyly provedeny ani v oněch pracích, které vyšly v době pozdější, že naopak mnohé otázky byly řešeny sice nově, avšak nesprávným směrem, přistupuji k uveřejnění svých výzkumů, které ovšem nechtějí pouze opravovat starší mínění, nýbrž často podporují zjištění učiněná již dříve.

Jsem zavázán Čsl. národní radě badatelské, která mi svou podporou umožnila tuto práci vykonat.

1. Artikulace ruského *ы*

Pokud jde o artikulační stránku ruského *ы*, ‚jery',[2] není při jejím popisu mezi badateli jednoty. Broch přisuzuje této hlásce „mittlere Reihe, hohe Zungenlage",[3] zatím co Ščerba (na rozdíl od svého staršího mínění, v celku shodného s Brochem,[4]) označuje ji jakožto „типичный back-vowel

---

[1]) *Русские гласные в качественном и количественном отношении*, 1912.

[2]) Užívám tu pro přepis litery *ы*, zatím co ostatní vokály přepisuji písmeny latinskými.

[3]) *Slavische Phonetik*, 1911, s. 184 a j.

[4]) *Notes de phonétique génerale*, MSL XVI, s. 284 n.

Sweet'a, a по его новой классификации out-back".[5]) Přitom ovšem oba, stejně jako badatelé další, uvádějí řadu artikulačních variant této hlásky, ovlivněných hláskovým sousedstvím, v nichž se často místo artikulace dosti podstatně mění.[6]) Tyto varianty, postižitelné snadno pouhým sluchem, znesnadňují fonetickou klasifikaci této hlásky, jednak proto, že jsou navzájem odlišnější než u samohlásek ostatních, jednak a zejména proto, že u tohoto vokálu můžeme jen s výhradami přistoupit k analyse hlásky isolované. Jak je totiž obecně známo, vyskytuje se pouze po tvrdých souhláskách, kde nahrazuje dokonce etymologické *i* (*сыграть, сызнова, безымённый; в избу, с Иваном; идет из, знал имя* atd.), nikdy nepřichází na počátku slova a netvoří pak ani slova samostatného, jako je tomu u vokálů ostatních. Nadto se artikulace isolovaného *ы* obvykle dosti podstatně liší od artikulace *ы* v slově, jak uvidíme dále. Přesto se o tuto klasifikaci pokusíme; přihlédneme k různým variantám a pokusíme se stanovit podobu nejobvyklejší, opírajíce se jednak o materiál, který poskytují dosavadní práce, jednak o materiál vlastní.

Půjde nám tu především o určení místa, které zaujímá při artikulaci *ы* v dutině ústní jazyk, případně o určení, kterým směrem jazyk artikuluje a proti které části patra. Kromě toho si povšimneme ovšem též retního otvoru, případně i hodnot dalších, jež jsou však podle našeho soudu již méně podstatné.

K určení místa artikulace, případně hlavního artikulačního směru se můžeme opřít jednak o přímé pozorování, jednak o obraz dotyku jazyka s patrem, získaný objektivními metodami, jednak o schema sagitálního průřezu mluvidel při artikulaci hlásky.

Přímé pozorování, jehož význam nemůžeme podceňovat, jde-li na př. o zaznamenání svalových pocitů při vlastní artikulaci, k jejichž registraci nemáme k disposici objektivnější metody, nestačí ovšem k určení artikulačního místa především u hlásek střední a zadní řady, kdy je ho možno použít pouze jako metody průvodní a na jeho výsledky se musíme často dívat ještě s jistou reservou.

K získání obrazu styku jazyka s patrem užíváme jednak metody palatografické, jednak t. zv. metody barvicí. Přednosti i nedostatky obou metod jsou dostatečně známy, nemusíme se jimi tedy obšírněji obírat. Ani materiál, získaný těmito metodami, ať jakkoli důvěryhodný, nestačí sám k uspokojivému vyřešení otázky způsobu, ba ani místa artikulace hlásek, které jsou tvořeny na rozhraní tvrdého a měkkého patra, případně ještě více vzadu. Umělé patro, kryjící pouze tvrdé patro, nanejvýš ještě úzkou přední část patra měkkého, zobrazí toliko artikulaci, která se děje v těchto oblastech; při barvicí metodě může pak snadno dojít při pozorování k jistému skreslení při odhadu artikulačního místa, zejména opět u hlásek zadních.

---

[5]) *Русские гласные*, s. 72.
[6]) Srv. *Slavische Phonetik*, s. 151; *Русские гласные*, 78 n. atd.

Teprve spolehlivý obraz průřezu mluvidel při artikulaci (společně s materiálem získaným již zmíněnými metodami) může dát ucelený názor o tvoření zkoumané hlásky. Ščerba hodnotí ve své práci metody, jimiž je možno dostati průřez artikulujících orgánů.[7]) Sám se přiklání — přes uváděné výhrady — k užití Atkinsonova měřiče jakožto metody v té době nejpřijatelnější. Metoda roentgenografická, již Ščerba zamítá,[8]) dosáhla však zatím velkého pokroku a od doby průkopnické práce české,[9]) přijaté s obdivem světovou fonetickou veřejností,[10]) vydobyla si pevné místo mezi



Obr. 1 (½ skutečné velikosti) — ы - - - i

základními fonetickými metodami. Velké zkrácení exposiční doby na malé zlomky sekundy, použití vismutu nebo baria k zvýraznění kontur artikulujících orgánů (místo dříve i později užívaných řetízků, broskvových slupek a pod.) umožňuje nyní zachytit spolehlivě postavení mluvidel v libovolné artikulační fázi. Je proto pochopitelné, že jsme použili této metody. Roentgenové snímky byly zhotoveny podle našich disposic a za naší kontroly pí Braunovou v Ústavu pro klinickou fysiologii Karlovy university v Praze (vedeném prof. Dr J. Skládalem).

Přistoupíme nyní k zhodnocení materiálu, který máme k disposici. Nejstarší zobrazení dotyku jazyka na patře při ruském *ы* nacházíme v knize Jeršovově,[11]) a to jednak ve formě palatogramu, jednak chromogramu. Jak je vidět z obr. 1, na němž reprodukujeme jeho palatogram (ovšem pouze schematicky), dotýká se jazyk po obou stranách tvrdého patra, a to počínajíc 2., resp. 3. stoličkou. Dotyk je poměrně úzký. Na Jeršovově chromogramu počíná sice dotyk zhruba ve stejných místech, je však v oblasti 4. stoliček dosti široký.

---

[7]) *Русские гласные*, s. 48 n.

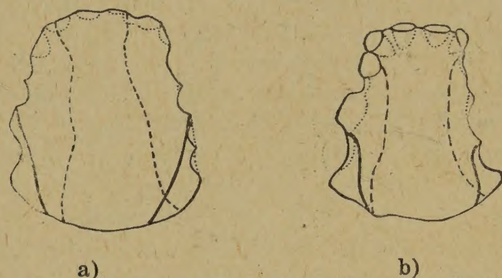
[8]) Mohl znát ovšem v té době nanejvýš práce E. A. Meyera, Barthovu a Grunmachovu. Schreierovu, Hadekovu a Fröschelsovu, nejspíše pak Jen'kovu.

[9]) B. Polland—B. Hála, *Artikulace českých zvuků v roentgenových obrazech*, 1926.

[10]) Srv. na př. Bogorodskij, *Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных*, 1930, s. 82; H. Koneczna—W. Zawadowski, *Przekroje rentgenograficzne głosek polskich*, 1951, s. 3 (viz recensi v Slavii 22, 1953, 131—135, dále recensi Calziovu, Ber. über d. ges. Physiol. 1927; Piquetovu, Revue germanique 1928 atd.

[11]) S. I. Jeršov. *Экспериментальная фонетика*, 1903, tab. V.

Je tu zajímavé srovnat i ostatní Jeršovovy obrazy artikulace jiných vokálů, zejména *i* a *u*. Zatím co dotyk při *i* zaujímá vcelku shodně na palatogramu i chromogramu oblast od 1. stoličky (resp. již od špičáku) až za poslední stoličky, při čemž dosahuje největší šíře v oblasti 3. stoliček, při *u* není na palatogramu dotyk žádný, kdežto na chromogramu je zakreslen dotyk se začátkem na rozhraní mezi 3. a 4. stoličkou. Domnívám se, a to na rozdíl od Jeršova, který vyzdvihuje přednosti chromogramu, že naopak při zakreslování obrazu *u*, získaného barvicí metodou, nebyly



Obr. 2 (½ skutečné velikosti) — ы - - - - i

patrně správně zachyceny délkové poměry, které jsou ostatně značně odchylné již při samém porovnání délky umělého patra s vyobrazením patra, na němž jsou zakresleny chromogramy.

Jeršovovy obrazy by tedy svědčily o tom, že *ы* je artikulováno na zadní části tvrdého patra, případně na rozhraní patra tvrdého a měkkého, zatím co *i* je tvořeno na tvrdém patře, *u* pak na patře měkkém. Je-li někdy na umělém patře zachycen dotyk i při artikulaci této poslední hlásky, pak jde obvykle jen o přední cíp větší dotykové plochy, při čemž hlavní místo dotyku je na měkkém patře.

Naproti tomu u Bogorodického[12]) (obr. 2a) i u Ščerby[13]) (obr. 2b) nacházíme při *ы* obraz dotyku na umělém patře v oblasti posledních dvou stoliček, a to pouze cíp, rozšiřující se v oblasti za posledními stoličkami, který naznačuje, že hlavní místo dotyku je až za jeho hranicí na měkkém patře.

Pokud jde o palatogramy hlásek, s nimiž jsme srovnávali u Jeršova, shodují se v celku navzájem obrazy artikulace *i*, zatím co při *u* má Bogorodickij slabý dotyk na umělém patře, kdežto Ščerba na patře dotyk nezaznamenal.

Palatogram ruského *ы* nacházíme též u Šarafa,[14]) který je srovnává

---

[12]) V. A. Bogorodickij, *Опыт физиологии общерусского произношения*, 1909, tab. II; týž obraz nacházíme ve zmenšení i ve spise *Фонетика русского языка*, s. 77.

[13]) *Русские гласные*, s. 71; též MSL XVI, 1911, s. 285, obr. 7.

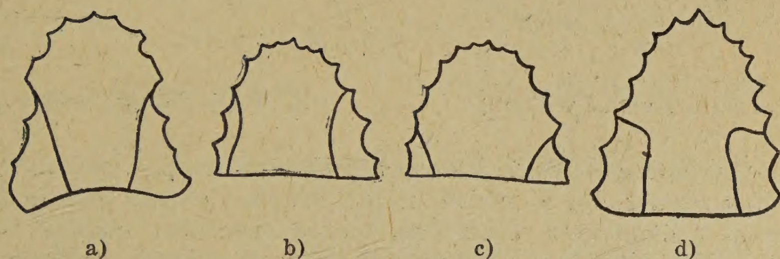
[14]) G. Šaraf, *Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими*, 1927, s. 28.

s tatarským *y*. Podle jeho palatogramu (obr. 3) je ruské *ы* sice zadnější než *y* tatarské, to však je artikulováno hodně vpředu. Ruské *ы* pak vykazuje dosti široký dotyk v oblasti posledních stoliček a naznačuje, že hlavní místo artikulace je na rozhraní tvrdého a měkkého patra.

Také Kazejevová, která věnuje artikulační stránce ruského *ы* zvláštní studii,[15]) užila kromě jiných metod též umělého patra. Jak píše (l. c. s. 57), neprojevil se při *ы*, stejně jako při *u* na patře žádný dotyk, zatím co při *i* byl jasný dotyk po okrajích patra.



Obr. 3 — ы - - - y



Obr. 4 (½ skutečné velikosti)

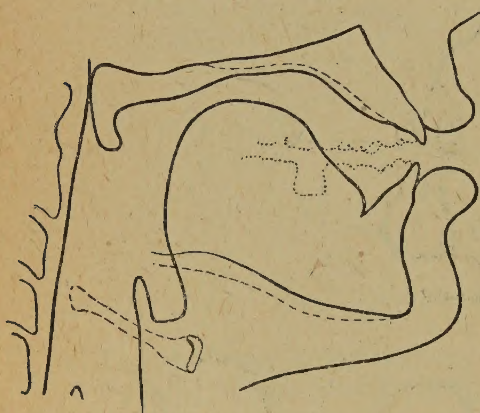
Uvedené palatogramy můžeme pak srovnat s několika dalšími doklady, získanými touž metodou v laboratoři pražského Fonetického ústavu.[16]) Obr. č. 4a představuje artikulaci *ы* ve slově *бы*, jak je pronesla S. R., rodem z Leningradu. Jak je zřejmé ze zakresleného dotyku bylo její *ы* artikulováno na rozhraní tvrdého a měkkého patra, a to, jak se zdá, více vpředu než u Bogorodického i Ščerby. Také na obraze 4b, zachycujícím *ы* v slově *мы* ve výslovnosti S. Ja., rovněž z Leningradu, nacházíme dotyk, který svědčí o hlavním místě artikulace na rozhraní tvrdého a měkkého patra, a to zase spíše poněkud vpředu. Na obr. 4c, který representuje *ы* isolované ve výslovnosti téže osoby, je ovšem dotyk posunut podstatně více dozadu, právě tak jako na obr. 4d, kde je zobrazen dotyk na patře

[15]) B. T. C. Kazejewa, *Analyse phonétique du son „ы“ de la langue russe*, Archives néerl. de phon. expérimentale, IV, 1930, s. 47—59.

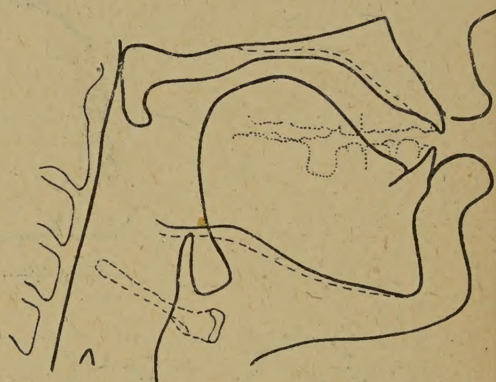
[16]) Tento materiál z ústavního archivu mi laskavě zapůjčil prof. Hála, jemuž děkuji též za četné cenné rady.

v isolovaném *ы*, vysloveném P. R. (který se sice narodil v Charkově, avšak z rodiny ruské; ukrajinsky neznal).

Všechny tyto výsledky nedávají tedy jednoznačnou odpověď na otázku po místě artikulace ruského *ы*. Zatím co Jeršovův a Šarafův doklad ukazuje na artikulace střední, u Jeršova posunutou spíše kupředu, doklady Bogorodického a Ščerbovy mluví pro artikulaci sice také střední, avšak zadnější;[17]) námi uvedené palatogramy svědčí spíše o artikulaci střední, v isolované posici však o posunutí artikulačního místa vzad (srv. dále



Obr. 5 (½ skutečné velikosti)



Obr. 6 (½ skutečné velikosti)

i naše pozorování akustická). Pozorování Kazejevové pak mohou být buď dokladem o zcela zadní artikulaci u její pokusné osoby, nebo o tom, že tuto hlásku v dané výslovnosti není možno označovat jakožto vysokou, nýbrž při nejmenším jako střední (vzhledem k autorčiným roentgenům půjde spíše o prvou eventualitu).

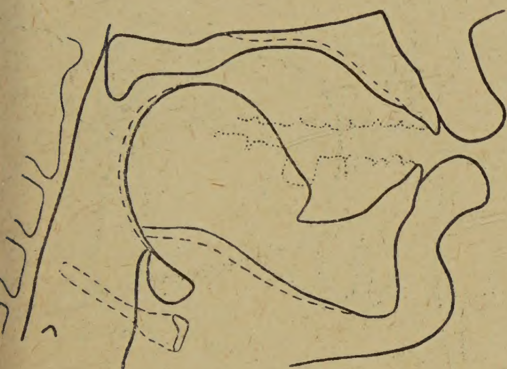
Není divu, že Kazejevová, když nedostala uspokojivý obraz na patře, sáhla k roentgenovým obrazům, kterých k analyse ruských hlásek užil již Jen'ko.[18]) Při snímcích, které uvádí v příloze ke své studii (s. 56/7), šlo pravděpodobně o fotografii s fluorescenčního štítu. Otiskuje bohužel pouze reprodukce těchto snímků, z nichž zejména nejdůležitější — snímek *ы* — je nejméně jasný (není tu na př. viditelné měkké patro, není možno určit rozhraní mezi měkkým a tvrdým patrem, není odlišena sliznice, pokrývající tvrdé patro a pod.). Je třeba litovat, že autorka neotiskla spíše skicy,

[17]) Bogorodickij, *Фонетика*, s. 67 ji také označuje jako zadnějazyčnou.

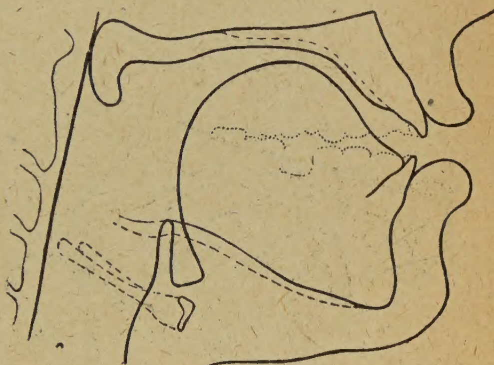
[18]) P. Jen'ko, *Опыт применения рентгенографии к изучению артикуляций*, Изв. отд. русск. яз. и слов. Акад. наук, 1912, 4, 261—304. Jeho obrazy však nejsou dosti jasné; u *ы* je nadto nepravděpodobně velký čelistní úhel, který dává tušit, že nejde o snímek přirozené výslovnosti. Jen'ko jako učitel hluchoněmých deformoval totiž záměrně artikulaci k pratickým účelům. Aby bylo vidět pohyb jazyka, zvětšoval čelistní úhel a retní otvor, tím však nutně nestávaly další, kompensační pohyby ostatních mluvidel. Je pak pochopitelné, že takovéto doklady jsou pro další vědecké použití bez ceny.

prokopírované podle originálních snímků. I tak se dá usoudit, že ы ve výslovnosti autorčiny pokusné osoby bylo artikulováno s jazykem značně staženým dozadu, i když ne tolik, jako při hlásce *u*. Zde pak pochopíme, proč se autorce neobjevil na umělém patře dotyk nejen při *u*, ale ani při ы.

Skicy, které otiskuji, jsou kopírovány podle roentgenových snímků výslovnosti dvou ruských studentů. Ve všech případech jsou samohlásky zachyceny při volné výslovnosti opakovaných isolovaných slov. Ve snaze, aby výslovnost byla co nejpřirozenější, a z toho důvodu, že se isolované ы dosti



Obr. 7 (½ skutečné velikosti)



Obr. 8 (½ skutečné velikosti)

podstatně liší od ы ve slově, jak jsme již upozornili a ještě ukážeme, ustoupil jsem zde od snímků výslovnosti isolované.

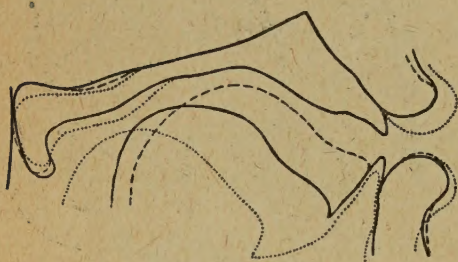
Obr. 5 zachycuje vrcholnou fázi hlásky ы ve slově *бы*, vysloveném studentem V. I., narozeným 1928 v Leningradě, odkud pocházejí též i rodiče. Vidíme, že artikulace jazyční masy se děje směrem proti rozhraní tvrdého a měkkého patra, a to spíše za tuto hranici na počátek měkkého patra. Špička jazyka je stažena sice poněkud dozadu, spočívá však ve spodině ústní hned za kořeny dolních řezáků. Podíváme-li se na obr. č. 6, představující vrcholnou fázi artikulace ы ve slově *ты*, je nám na prvý pohled nápadné jednak to, že hlavní směr artikulace jazyka je tu zaměřen poněkud více kupředu (směřuje spíše před rozhraní tvrdého a měkkého patra), jednak, že špička jazyka nespočívá ve spodině ústní, nýbrž je posunuta dopředu, k hranici dolních řezáků a dásňové sliznice. Vzpomeňme tu na Brocha, který artikulaci ы po t. zv. dentálách pokládá za normální (t. j. střední řada, vysoká poloha, napjaté tvoření), zatím co po labiálách mluví o artikulaci zadnější.[19])

Srovnejme nyní artikulaci ы s tvořením hlásek *u* a *i* ve výslovnosti téže osoby. Obr. č. 7 představuje hlásku *u* v slově *ему*. Jazyk je stažen do

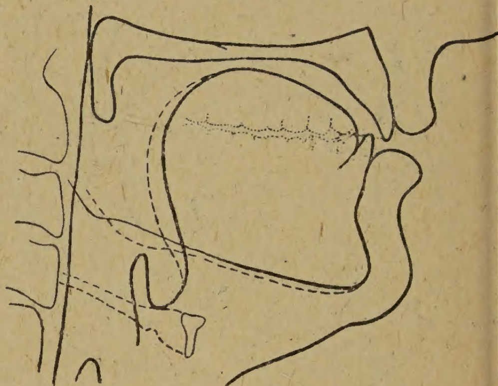
[19]) *Slavische Phonetik*, s. 173; též 151 a j.

zadní části dutiny ústní, hlavní směr artikulace jde proti měkkému patru, které je tu dokonce výrazně prohnuto vstříc tomuto hlavnímu artikulačnímu směru. Špička jazyka je stažena dozadu, nespočívá však v ústní spodině, nýbrž je poněkud zdvižena.

Obraz č. 8 representuje artikulaci hlásky *i* v slově *иди*. Hlavní směr artikulace se tu děje proti tvrdému patru, mezi nímž a jazykem je vytvořena jen nízká dutina. Špička jazyka spočívá na dolních řezácích, a to asi 3 mm pod jejich ostřím.



Obr. 9 (½ skut. velikosti) — ы - - - i . . . u



Obr. 10 (½ skut. velikosti)

Při srovnání obrazů všech tří hlásek je zřejmé, že sice společná všem je vysoká poloha, avšak místo artikulace je odlišné. Porovnáme-li pak celkový tvar jazyka při těchto samohláskách, najdeme tu spíše podobnost mezi jeho tvarem při artikulaci *ы* a *i* (zejména v sousedství alveoláry v slově *ты*), než mezi *u* a *ы*. Pro lepší názornost uvádíme na obr. 9 schema hlavních artikulačních orgánů při vyslovení všech tří hlásek (pro *ы* byl vzat za základ obraz výslovnosti *ы* ve slově *бы*, tedy varianta zadnější). Není jistě třeba zvlášť upozorňovat, že kromě polohy jazyka se postavení ostatních hlavních artikulačních orgánů při *i* a *ы* téměř naprosto shoduje, že je shodný i čelistní úhel[20]) a v podstatě i poloha rtů, zatím co při *u* se odlišuje nejen — jak je obecně známo — postavení rtů, ale i poloha měkkého patra i čelistní úhel, který je zde větší (!).

Povšimneme si nyní dokladů výslovnosti druhého ruského studenta A. R., nar. 1920 v Omsku, jehož rodiče pocházeli z Kurska a který v posledních letech žil v Leningradě.[21]) Obr. č. 10 představuje jeho výslovnost hlásky *ы* v slově *ты*. Ve srovnání s *ы* ve výslovnosti prvého objektu v témž slově (obr. 6) vidíme tu jisté rozdíly. Hlavní artikulační místo, resp. hlavní

[20]) Nenacházíme tu ani onen nevelký pohyb rtů a posunutí čelisti, které zaznamenává na základě subtilních pozorování Bogorodickij (*Фонетика*, s. 67 n.), které nejsou podle našeho soudu pro artikulaci této hlásky podstatné.

směr, jímž se děje při této hlásce artikulační pohyb jazyčního celku, se zhruba shoduje (je jím opět rozhraní tvrdého a měkkého patra), avšak postavení a tvar špičky jazyka jsou poněkud odlišné; rovněž tak je možno zaznamenat menší čelistní úhel i výšku retního otvoru. Srovnáme-li však tento obraz s obrazem artikulace dalších dvou samohlásek ve výslovnosti téže osoby (obr. č. 11 a 12), vidíme — ve srovnání s artikulací předešlého objektu — i v těchto případech značně menší čelistní úhel i retní otvor a rovněž tak odchylný tvar špičky jazyka. — Srovnávat v tomto ohledu



Obr. 11 (½ skutečné velikosti)



Obr. 12 (½ skutečné velikosti)

můžeme dobře pouze obraz *ы* s obrazem *i* (obr. 12) ve slově *ни*. Hláska *u* v slově *ну* (obr. 11) je ve výslovnosti této osoby značně ovlivněna předcházející alveolárou, takže se tu jazyk nestahuje celý dozadu, jako tomu je ve výslovnosti isolované nebo po souhláskách jiné kategorie (labiálách, velárách), nýbrž špička zůstává v přední části ústní dutiny, přibližně v oblasti, ležící proti artikulačnímu místu předcházející souhlásky; přední část jazyka je však vtlačena do spodiny ústní, čímž je dosaženo jejího lžícovitého prohloubení, zatím co hlavní jazyční masa je stažena dozadu a vzhůru směrem proti měkkému patru, kde je vlastní artikulační místo této hlásky. Je třeba upozornit, že podobně je ve výslovnosti této osoby ovlivněna též artikulace jiných samohlásek zadní, případně i střední řady, následují-li po alveorách (není to ovšem jev nikterak výjimečný). Pokud jde o toto *u*, je třeba zmínit se ještě o tom, že je ve srovnání s *i* nebo *ы* ve výslovnosti téže osoby tvořeno s menším čelistním úhlem, labialisováno (i když méně, než u prvé pokusné osoby) a měkké patro je poněkud sníženo.

---

21) Jeho výslovnost byla ostatními ruskými studenty posuzována jako zcela normální, při pozorném poslechu se mi však zdálo, že se v jeho výslovnosti neuplatňuje tak výrazně hluboký formant *ы*.

Pokud jde o srovnání artikulace *i* a *ы* u tohoto objektu, je tu až překvapující jejich vzájemná podobnost. Jak čelistní úhel, tak postavení rtů i měkkého patra vykazují tak nepatrné rozdíly, že tu můžeme mluvit o shodě v poloze těchto orgánů, postavení jazyka se pak odlišuje relativně málo. Je tu sice zřejmé, že hlavní artikulační místo při ы je posunuto dosti dozadu proti artikulačnímu místu *i*,[22]) které je na tvrdém patře, přesto však je rozdíl mezi celkovým tvarem jazyka i mezi formou dutin, tvořených mezi jazykem a patrem, poměrně malý.

Máme-li závěrem této kapitoly charakterisovat ruské *ы* po artikulační stránce na základě materiálu, který jsme měli k disposici, docházíme asi k těmto závěrům.

Artikulace *ы* je ovlivněna nesporně sousedstvím různých souhlásek, které mají vliv — a to hlavně vzhledem k místu své artikulace — na posunutí artikulačního místa o něco kupředu nebo dozadu, jak o tom píše již Ščerba,[23]) Broch,[24]) Kazejeva[25]) a mnozí jiní. Nepochybně nejzadnější je artikulace *ы*, je-li proneseno isolovaně (srv. obr. 4b a 4c).

Je pak značně těžké, vymezit typickou artikulaci této hlásky, a to tím spíše, že u jednotlivých osob se i ve stejných posicích realisuje případ od případu poněkud odchylně. O této mnohotvárnosti ruského *ы* svědčí uvedené doklady palatografické, jednak doklady roentgenografické.[26]) Přes tuto rozdílnost výsledků jsem toho názoru, že je možno charakterisovat tuto hlásku jakožto vysokou, a to střední, ovšem artikulovanou při jednotlivých realisacích poněkud více vpřed, případně vzad od rozhraní měkkého a tvrdého patra. Nikdy tu však nemůžeme mluvit o vysloveně přední, resp. zadní artikulaci (ovšem kromě výslovnosti isolované, kterou však nelze pokládat za normální).[27]) Pokud jde o čelistní úhel, a postavení rtů, shodují se obvykle zhruba s týmiž hodnotami u hlásky *i*.[28]) Od *u* je odlišuje zejména neúčast rtů při artikulaci.[29])

---

[22]) Ovšem jistě ne tak daleko, jak se domníval kdysi L e p s i u s v Abh. d. königl. Akad. d. Wissenschaften zu Berlin 1861, s. 150 n.

[23]) *Русские гласные*, s. 78 n.

[24]) *Slavische Phonetik*, s. 151, 173 nn., 184 a j.

[25]) Arch. Néerl. IV, s. 53 n.

[26]) Je tu třeba přihlédnout i k schematu Ščerbovu, l. c. s. 71.

[27]) Domnívám se, že místo artikulace, které je vyznačeno v I s a č e n k o v ě knize *Fonetika spisovnej ruštiny*, 1948, na schematu na s. 165, je posunuto příliš dozadu. Je ovšem třeba uvážit, že kniha a v ní zejména uvedená schemata mají většinou určení praktické a z důvodů pedagogických je pak někdy třeba výrazné rysy artikulace (t. j. zde: artikulaci zadnější než při *i*) zdůraznit. Přesnější a vcelku odpovídající našim zjištěním je určení místa artikulace na schematu v Bogorodického *Fonetice, s. 27.*

[28]) Jak jsme se zmínili (pozn. č. 19), registruje Bogorodickij malý rozdíl v postavení rtů při *ы*. — Pro zajímavost uvádím, že ve výslovnosti S. R., jejíž palatogram jsme uvedli pod č. 4a, se shoduje jak výška retního otvoru při *i* i *ы* (5 mm), tak i jeho šířka (37 mm), dále v podstatě i čelistní úhel (pro *i* 2—2,5 mm, pro *ы* 2,5 mm). — Vcelku shodná podoba retního otvoru je zaznamenána též Bogorodickým na nákresu ve *Fonetice*, s. 71.

[29]) Je samozřejmým omylem hledat podobnost nebo dokonce ztotožňovat toto *ы* s labialisovaným německým *ü* (kdysi tak činil kromě jiných i Schleicher a částečně i Leskien), jak na to správně upozornil již J. G r o t ve stati *Ueber die Natur einiger Laute im Russischen* (A. f. sl. Phil. III, s. 149).

Celkový dojem z našich artikulačních dokladů ukazuje na nespornou příbuznost hlásek *i* a *ы*, od nichž se *u* výrazně liší, a to hned několika hodnotami, zvláště celkovým tvarem jazyka při artikulaci, účastí rtů a postavením měkkého patra.[30])

2. Akustická stránka ruského *ы*

Akustickou stránkou ruských vokálů se zabývá několik prací. Časově nejstarších z těch, které mi byly dostupny, práce prof. Samojlova,[31]) jejíž výsledky analys ostatních vokálů se překvapivě shodují s výsledky nových výzkumů (mezi nimi i našich, jejichž výsledků užíváme za podklad tabulky v závěru této práce, obr. 19), nepodává bohužel analysu hlásky *ы*. A tak časově první určení hodnot akustických složek hlásky *ы* nacházíme v známé studii prof. Tomsona, *Фонетические этюды*.[32]) Při poslechové metodě, jíž užívá k určení charakteristického tónu samohlásky, dochází někdy k mýlce v oktávě. Zdá se však, jak uvidíme dále, že v případě hlásky *ы* byl nejen tón, resp. tónová oblast, ale i oktáva určena správně.

Při určování charakteristického tónu sluchem za pomoci klavíru došlo zřejmě u Bogorodického (Опыт, v. v.) k omylům, které ostatně později doznal i sám autor. Nemůžeme proto k těmto hodnotám přihlédnout.

Ščerba podrobuje ve své práci ruské vokály jednak analyse poslechové, jednak provádí — bohužel pouze nepřesným počtem proporcionálním — rozbor křivek, jež však, jak svědčí reprodukce, otištěné v práci, nevystihují sdostatek charakter ruských hlásek, jak jej známe ze záznamů moderních. V době vzniku práce neměl ovšem Ščerba dokonalejších zápisů na vybranou. Přes tuto nedokonalost metody dosahuje výsledků, které často předčí očekávání svou shodou s výzkumy pozdějšími, konanými již metodami spolehlivějšími.

Konečně je třeba zmínit se o výsledcích Bergové, kterých dosáhla sluchovou analysou tónů dutiny ústní, nazvučené vzduchovým proudem z elektrického přístroje, zvaného „fön".[33]) Její výsledky se většinou blíží Tomsonovým.

V práci, kterou předkládám, jsem výzkumy založil především na dvou metodách objektivních. První metodou byla harmonická analysa podle Fouriera, jíž bylo užito jednak k analyse záznamů, získaných na přístroji Lioretově, jednak k rozboru křivek transversálního bilaterálního záznamu

---

30) Pěkný popis artikulace *ы*, který naše výzkumy potvrzují, nacházíme též u Košutiće (*Граматика руског језика* I, ²1919, s. 5).

31) *Zur Vokalfrage*, Pflügers Archiv 78, 1899, s. 1—37 (rusky o 2 roky později pod titulem *К вопросу об акустических особеностях гласных* v Трудах физиолог. института Московского университета V, 5).

32) Русский филологический вестник, 1905, 2, s. 199—244.

33) *Определение настройки полости рта*, 1917, výsledky citovány též v Bogorodického *Fonetice*, s. 99 n.

filmového.[34]) Při svých rozborech jsem analysoval za pomoci 40 ordinát, které, jak ukazují výsledky, zplna dostačily. K početním úkonům jsem užil Hermannových sumačních mřížek, a to v úpravě prof. Hály. Za významný pro výsledek analysy jsem pokládal ten z 19 vypočtených částkových tónů, který výrazně převyšuje tóny sousední.[35]) Jestliže se na některém místě nahromadilo několik zesílených sousedních harmonických tónů, které převyšovaly značně svou intensitou tóny okolní, sáhl jsem k počtu barycentrickému.[36])

Druhá metoda, které jsem užil při výzkumu, byla analysa pomocí spektrografu systém Siemens. Pro rozbor řeči je nejvýhodnější typ tohoto přístroje pro kmitočtový rozsah 36—18.000 Hz, který jsem však neměl k disposici. Užil jsem proto typu s rozsahem 225—112.000 Hz, kde zůstaly ovšem nevyužity filtry pro nejvyšší kmitočty.[37]) Z 27 hodnot, udávaných přístrojem, jsem použil pouze 16 nejnižších (t. j. přibližně 225—7.200 Hz). Se stínítka lampy bylo akustické spektrum hlásky fotografováno (srv. obr. 14—17)[38]) a získaný obraz pak proměřen. Hodnoty, které uvádím v tabulkách, jsou opět pouze relativní. Pokud jde o vytčení místa hlavních zesílení, určoval jsem je jednak přímo podle spektrogramu, jestliže zesílený tón svou intensitou výrazně převyšoval tóny bezprostředně sousední, jejichž intensita byla v rovnováze, jednak propočtem, jestliže dva nebo více tónů sousedních převyšovalo intensitou tóny další; přitom jádro zesílení bylo určeno logaritmicky.

Vedle těchto výzkumů metodami objektivními jsem stále prováděl kontroly i samostatná pozorování sluchem. Při některých z nich mi byl nápomocen prof. J. Kofroň z pražské konservatoře.

Přistoupíme nyní k rozboru jednotlivých našich dokladů. První skupinu tvoří analysy filmového transversálního záznamu. Použil jsem zápisu mluvy komentátora z krátkého filmu Věda a technika č. 1, jehož výslovnost byla velmi dobrá. Vybral jsem k analyse samozřejmě taková místa zvukového záznamu, kde zněla samotná řeč, nikoli též doprovodná hudba nebo jiný zvuk. Výběr míst jsem provedl poslechem.

Analysoval jsem nejprve *ы* ve slově *борьбы* (záznam reprodukuji na obr. 13), z něhož jsem propočítal celkem 8 period.

---

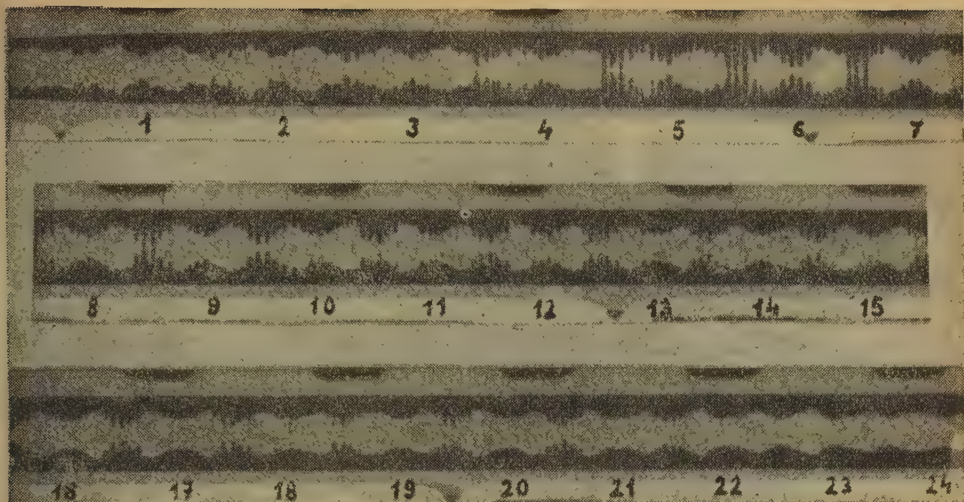
[34]) O Lioretově přístroji srv. stati Chlumského v Revue de Phonétique, I, 68 n., II, 147 n. K využití filmového záznamu srv. pojednání doc. Trachterova *О применении трансверсальных фонограмм для экспериментально-фонетических исследований* ve sborníku Экспериментальная фонетика и психология в обучении иностранному языку, Moskva 1940, str. 153—172.

[35]) Tedy shodně s prof. Hálou (viz *Akustická podstata samohlásek*, 1941, s. 69; zde též bližší o methodě výzkumu).

[36]) S vděčností tu vzpomínám pomoci své ženy, která mi usnadnila zvládnutí namáhavého a zdlouhového procesu harmonické analysy.

[37]) O tomto přístroji srv. J. Strnad, *Elektroakustika* I, 1. 1951, s. 24 n.

[38]) Adaptor k fotografování se stínítka je konstrukcí dr Př. Janoty.



Obr. 13

Výsledky jsou tyto:

Perioda č. 2. Zákl. tón 135,6 Hz.

Intensita

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
38	122	*34*	10	*21*	*25*	6	*15*	*26*	42	8	10	8	29	31	6	*23*	3	9

Fourierova analysa dává tedy výrazná zesílení na 2., 10. a dále na 14. a 15. tónu, kromě toho menší na tónu 5., 6. a 17. Je zřejmé, že tu nevystačíme pouze s Fourierovou analysou, že musíme sáhnout též k počtu barycentrickému. Pro kontrolu pak užíváme též přibližného počtu proporcionálního a výčtu (jejich výsledky ovšem nepokládáme za rozhodující).[39]

Pak tedy dostáváme:	č. t.	kmitočet v Hz	tón (podle Delezenna)
1. Zesílení hluboké			
a) podle Fouriera (2. č. t.)	2	271,2	$<cis^1$
b) barycentricky (č. t. 1—3)	1,98	268,5	c/cis^1
c) proporcionálně	1,72	233,2	hes
d) výčet (2 skupiny zoubků)	2	271,2	$<cis^1$
2. Zesílení vysoké			
a) barycentricky (č. t. 14—15)	14,57	1966,2	h^3
b) výčet (14 výrazných zoubků)	14	1898,4	hes/h^3
3. Zesílení jiná			
α) vysoké (průvodní šum?)			
a) Fourier (17 č. t.)	17	2305,2	des/d^4
b) výčet (21 i málo výraz. zoubků)	21	2847,6	f/fis^4
β) vyšší střední			
a) Fourier (10. č. t.)	10	1356	e/f^3
b) barycentricky (8.—10. č. t.)	9,32	1243,8	dis/es^3
γ) nižší střední			
barycentricky (5.—6. č. t.)	5,53	751,2	ges^2

---

[39]) O všech těchto metodách podrobněji v Hálově *Akustické podstatě*, s. 280.

Perioda č. 4. Zákl. tón 141,2 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
36	124	11	*28*	20	*27*	15	*37*	9	*21*	*27*	63	43	6	53	102	*22*	*22*	6

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (2. č. t.)	2	282,4	des/d^1
b) barycentricky [1.—(3.) č. t.]	1,75	247,1	h
c) proporcionálně	2 }	282,4	des/d^1
d) výčet (2 skupiny)	2 }		
2. Zesílení vysoké			
a) Fourier (jen 12. č. t.)	12	1694,4	as/a^3
b) barycentricky (10.—13. č. t.)	11,75	1659,1	gis/as^3
c) výčet (výrazných 13 zoubků)	13	1835,6	ais^3
3. Zesílení jiná:			
α) vysoké (hodně silné proto, že je harmonické k z. tónu a hlubokému zesílení; patrně též doprovodný šum)			
a) Fourier (pouze 16. č. t.)	16	2259,2	des/d^4
b) barycentricky (15—18 č. t.)	16,1	2273,3	des/d^4
β) velmi vysoké (průvodní šum) výčet (21 i méně výrazných zoubků)	21	2965,2	fis/ges^4
γ) tři další zesílení (4., 6. a 8. č. t. — zřejmě harmonické tóny současně k zákl. tónu i hlubokému zesílení)			

Perioda č. 6. Zákl. tón 148,1 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
20	201	10	14	*34*	14	9	*38*	18	*46*	21	*57*	167	28	120	*74*	23	*60*	*38*

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (2. č. t.)	2	296,2	>d^1
b) barycentricky (1.—2. č. t.)	1,91	269,7	c/cis^1
c) proporcionálně	1,63	241,4	hes/h
d) výčet (2 skupiny zoubků)	2	296,2	>d^1
2. Zesílení vysoké			
a) Fourier (pouze 13. č. t.)	13	1925,3	hes/h^3
b) barycentricky (12.—13. č. t.)	12,75	1888,3	>hes^3
c) výčet (13 výrazných zoubků)	13	1925,3	hes/h^3
3. Zesílení jiná			
α) vysoké (patrně šum)			
a) Fourier (15. č. t.)	15	2221,5	<des^4
b) barycentricky (15.—16. č. t.)	15,38	2276,8	des/d^4
c) výčtem (15 zoubků)	15	2221,5	<des^4
β) velmi vysoké (šum) Fourier (18. č. t.)	18	2565,8	es/e^4
γ) 3 zesílení střední (Fourier)	5	740,5	<ges^2
	8	1184,8	>d^3
	10	1481	fis/ges^3

Perioda č. 9. Zákl. tón 158,5 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
72	179	10	7	11	*19*	16	7	6	5	*33*	*38*	83	*43*	*32*	*31*	*29*	25	*46*

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (2. č. t.)	2	317	es/e^1
b) barycentricky (1.—2. č. t.)	1,71	271	c/cis^1
c) proporcionálně	1,85	293,2	d^1
d) výčet (2 skupiny)	2	317	es/e^1

2. Zesílení vysoké			
a) Fourier (jen 13. tón)	13	2060,5	h^3/c^4
b) barycentricky (12.—14. č. t.)	13	2060,5	h^3/c^4
c) barycentricky (11.—17. č. t.)	13,73	2176,2	c/cis^4
d) výčet (výrazných 12 zoubků)	12	1902	hes/h^3
3. Zesílení jiná			
α) vysoké (šum)			
a) Fourier (jen 19. č. t.)	19	3011	ges/g^4
b) výčet (17 i méně výrazných zoubků)	17	2794	f^4
β) střední (dosti slabé) barycentricky (z 5.—7. č. t.)	6,1	966,8	hes^2

Perioda č. 12. Zákl. tón 163,2 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
49	165	10	*17*	9	*23*	5	*20*	2	13	18	*39*	75	23	*30*	15	16	8	*34*

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (jen 2. tón)	2	326,4	e^1
b) barycentricky (1.—2. č. t.)	1,77	288,8	des/d^1
c) proporcionálně	1,88	306,8	dis^1
d) výčet (2 skupiny)	2	326,4	e^1
2. Zesílení vysoké			
a) Fourier (pouze 13. č. t.)	**13**	**2121,6**	c/cis^4
b) barycentricky (12.—13. č. t.)	12,66	2066	h^3/c^4
c) výčet (13 výraz. zoubků)	13	2121,6	c/cis^4
3. Zesílení jiná:			
α vysoké			
a) Fourier (jen 15. č. t.)	15	2448	dis^4
b) výčet (i méně výraz. 15 zoubků)			
β) velmi vysoké (Fourier — šum)	19	3100,8	ges/g^4
γ) 3 střední na 4., 6. a 8. č. t., patrně zesílené harmonické.			

Perioda č. 16. Zákl. tón 162 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
50	153	8	*23*	4	12	*26*	10	5	1	*25*	42	45	*20*	3	*14*	2	*10*	6

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (jen 2. č. t.)	2	324	$<e^1$
b) barycentricky (1.—2. č. t.)	1,75	283,5	des/d^1
c) proporcionálně	1,8	291,6	des/d^1
d) výčet (2 oblouky)	2	324	$<e^1$
2. Zesílení vysoké			
a) barycentricky (11.—14. č. t.)	12,45	2016,9	h^3/c^4
b) výčet (13 výrazných zoubků)	13	2106	c/cis^4
3. Zesílení jiná			
α) 2 vysoká (slabší na 16. a 18. č. t.)	16	2592	es/e^4
	18	2916	f/fis^4
β) 2 střední (na 4. a 7. č. t.)	4	648	es/e^2
	7	1136	des/d^1

Perioda č. 19. Zákl. tón 162 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
32	105	7	4	*10*	5	*15*	4	9	6	1	13	*39*	63	*37*	21	21	*26*	22

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (2. č. t.)	2	324	<e^1
b) barycentricky (1.—2. č. t.)	1,76	285,1	des/d^1
c) proporcionálně	1,8	291,6	des/d^1
d) výčet (2 oblouky)	2	324	<e^1
2. Zesílení vysoké			
a) Fourier (jen 14. č. t.) } b) barycentricky (13.—15. č. t.) }	14	2268	>des^4
c) barycentricky (12.—16. č. t.)	14,08	2281	des/d^4
d) výčet (13 výraz. zoubků)	13	2106	c/cis^4
3. Zesílení jiná			
α) vysoké (šum)			
a) Fourier (jen 18. č. t.)			
b) výčet (18 i slabších zoubků)	18	2916	<fis^4
β) střední na 7. č. t. (asi harmonické k hlubokému zesílení)			

Perioda č. 23. Zákl. tón 163 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
40	97	10	*23*	1	8	6	4	4	7	5	9	*12*	8	9	7	3	17	7

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (pouze 2. tón)	2	326	e^1
b) barycentricky (1.—2. č. t.)	1,77	288,5	des/d^1
c) proporcionálně	1,89	308	>dis^1
2. Zesílení vysoké			
a) Fourier (jen 13. č. t.) } b) výčet (13 výraz. zoubků) }	13	2119	c/cis^4
3. Zesílení jiná			
α) velmi vysoké (šum) Fourier (18. č. t.)	18	2984	fis^4
β) střední (Fourier — 4. č. t.)	4	652	e^2

Z téhož filmu (ve výslovnosti téže osoby) jsem analysoval ještě *ы* ve slově *живут*, tedy v posici nepřízvučné. Výsledek rozboru jedné ze středních period (4.) je tento:

Zákl. tón 171 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
32	90	4	4	*12*	*9*	6	8	*10*	*13*	16	2	3	5	28	16	33	36	16

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (jen 2. č. t.)	2	342	<f^1
b) barycentricky (1.—2. č. t.)	1,73	295,8	d^1
c) proporcionálně	1,87	319,6	es/e^1
d) výčet (2 oblouky)	2		<f^1
2. Zesílení vysoké			
a) Fourier (pouze 11. č. t.)	11	1881	>hes^3
b) barycentricky (9.—11. č. t.)	10,15	1735.6	a^3

3. Jiná zesílení

α) vysoké (Fourier i barycentricky 15)	15	2526	es/e^4
β) velmi vysoké (šum)			
a) barycentricky (17.—18. č. t.)	17,37	2870	ges^4
b) výčet (18 zoubků)	18	2078	ges/g^4
γ) střední (barycentr. 5.—6. č. t.)	5,44	930,2	>hes^2

Konfrontujme nyní tyto výsledky s analysou dvou period z hlásky *ы* ve slově *штык*, proneseném isolovaně lektorkou I. C. a zaznamenaném na přístroji Lioretově.

1. rozbor. Zákl. tón 223,7 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
93	377	124	5	16	*21*	*26*	15	*37*	9	8	6	*19*	2	6	*15*	8	7	5

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (2. č. t.)	2	447,4	a/ais^1
b) barycentricky (1.—3. č. t.)	2,05	458,6	ais^1
2. Zesílení vysoké			
Fourier (jen 9. č. t.	9	2013,3	h^3/c^4
3. Zesílení jiná			
α) vysoká (na 13. a 16. č. t.)	13	2908,1	fis^4
	16	3579,2	a^4/ais^4
β) střední (barycentr. 6.—7. č. t.)	6,55	1465,2	fis^3

2. rozbor. Zákl. tón 226,6 Hz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
90	281	110	21	14	11	9	9	36	*14*	9	2	6	6	6	4	*9*	3	3

1. Zesílení hluboké			
a) Fourier (jen 2. č. t.)	2	453,2	<ais^1
b) barycentricky (1.—3. č. t.)	2,05	464,5	hes^1
2. Zesílení vysoké			
a) Fourier (jen 9. č. t.)	9	2039,4	h^3/c^4
b) barycentricky (9.—10. č. t.)	9,3	2107,4	>c^4
3. Jiná zesílení			
velmi vysoké (šum) — slabé	17	3852,2	hes^4

Další doklady podávají v přehledu relativní hodnoty, tak, jak byly proměřeny podle spektrografických záznamů. Čísla, uvedená v prvé řadě tabulek, neoznačují tentokrát pořadí tónů harmonických, nýbrž označují vždy jednu třetinu oktávy, počínajíc kmitočtem 225 Hz. Doklady byly mluveny lektory ruštiny I. C. a I. M.

1. *ы* isolované. Mluvil I. M.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
40	159	(*77*)	103	*32*	14	13	9	52	34	*26*	6	2	0

1. Zesílení hluboké — okolo 2. tónu	282	des/d^1
2. Zesílení vysoké — průměr z 9.—11. tónu	1740	a^3
3. Zesílení střední — kolem 4. tónu	450	a/ais^1

2. *ы* isolované. I. M.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
38	165	90	83	*40*	12	9	12	40	35	*25*	5	3	2	0

1. Zesílení hluboké — nepatrně výše než 2. tón — 290 — $<d^1$
2. Zesílení vysoké — průměr z tónu 9.—11. — 1750 — a/ais^3
3. Zesílení střední není možno určit. (Snad je skryto v tónu 4.) — 450 — $<d^1$

3. *ы* isolované. I. M.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
42	170	93	88	*43*	15	10	16	40	38	*27*	8	5	0

1. Zesílení hluboké — nepatrně výše než 2. tón — 290 — $<d^1$
2. Zesílení vysoké — průměr z tónů 9.—11. — 1760 — a/ais^3
3. Zesílení střední ani zde není jasné. (Snad skryto ve 4. tónu jako u č. 2.)

4. *ы* isolované. I. M.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
43	164	(*74*)	106	*35*	7	6	15	54	3	*29*	8	6	0

1. Zesílení hluboké — na 2. tónu — 282 — des/d^1
2. Zesílení vysoké — na 9. tónu — 1420 — f/fis^3
   kromě toho vyšší na 11. tónu — 2250 — $>des^4$
3. Zesílení střední na 4. tónu — 450 — a/ais^1

5. *ы* isolované. I. C.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
89	158	57	*40*	*36*	12	9	13	*38*	*77*	*44*	*42*	15	0

1. Zesílení hluboké — nižší než 2. tón — 270 — $<cis^1$
2. Zesílení vysoké — vyšší než 10. tón — 1850 — hes^3
   kromě toho vyšší šum — 2800 — f/fis^4
3. Zesílení střední není zřejmé, mohlo by být skryto snad mezi 4. a 5. tónem — (520 — c^2)

6. *ы* isolované. I. C.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
27	126	*53*	*20*	*23*	9	10	8	*21*	48	40	*18*	9	6	0

1. Zesílení hluboké — nad 2. tónem — 295 — d^1
2. Zesílení vysoké — mezi 10. a 11. tónem — 1950 — h^3
3. Zesílení střední — slabé kolem 5. tónu — 550 — cis^2

7. *ы* v slově *ты*. I. M.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
90	105	(150)	102	*45*	20	9	13	57	72	*29*	14	5	0

1. Zesílení hluboké nebude pravděpodobně — jak by se na prvý pohled zdálo — na tónu 3. (225 Hz — f/fis^1), ale na 2. (4 pak bude patrně patřit zesílení střednímu) — 290 — des/d^1
2. Zesílení vysoké v oblasti tónů 9. až 11., poněkud pod 10. — 1750 — a/ais^3
3. Zesílení střední bude patrně v oblasti 4. tónu (srv. sub 1.) — 450 — a/ais^1

8. ы v slově ты. I. C.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
69	62	*30*	52	109	22	13	15	*42*	99	89	*65*	26	20	6	0

1. Zesílení hluboké je umístěno mezi tónem 1. a 2.	250	h/c¹
2. Zesílení vysoké je v oblasti 10. a 11. tónu	1950	h³
3. Zesílení střední (zde velmi silné — srv. též analysy podle Fouriera u téže osoby) — nižší než 5. tón	540	c/cis²

Při žádné z uvedených analys jsme dosud neoznačovali výrazná zesílení jakožto formanty, ani jsme nerozhodovali, které z resonančních dutin který tón odpovídá.

Přehlédneme-li všechny analysy, vidíme, že téměř bez výjimky nacházíme ve všech případech zesílení hluboké, které se pohybuje mezi tóny malým h až e¹, ovšem ve velké většině případů je umístěno mezi tóny des¹ a d¹. Pouze naše doklady, získané na základě záznamu na Lioretově přístroji ukazují nejhlubší zesílení značně vyšší, a to mezi a¹ až hes¹. Je otázka, máme-li toto neobvyklé zesílení přičíst tomu, že jde o záznam dosti vysokého ženského hlasu, takže skutečné zesílení je tu skryto v oktávě mezi 1. a 2. částkovým tónem, nebo není-li snad nízký formant hlubší než tón základní a tedy Fourierovou analysou nezjistitelný. Oba další doklady výslovnosti téže osoby (spektrogramy č. 6 a 8) však ukazují hluboké zesílení v oblasti na počátku 1. oktávy. Domnívám se, že můžeme předpokládat, že tento hluboký tón je jedním z formantů hlásky ы.

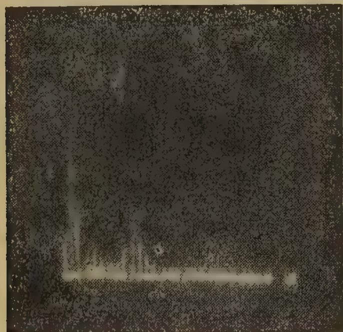
Ve všech dokladech se objevuje rovněž zesílení v 2. polovině 3. oktávy, příp. na počátku oktávy 4., a to mezi tóny f³/fis³ až des⁴, nejčastěji mezi a³ až h³. Můžeme tedy i tento tón pokládat za formant této hlásky.

Kromě těchto tónů se však objevují i jiné oblasti zesílení, nenacházíme je však ve všech dokladech. Je to jednak zesílení velmi vysoké, ve 4. oktávě, které přisuzujeme doprovodným šumům, jaké se vyskytují zejména často také při hlásce *i*. — Dále jsme zaznamenali několik zesílení, jež jsme označili souborně jakožto střední, jejichž umístění se pohybovalo od konce 1. až do počátku 3. oktávy a která je možno často pokládat za zesílené harmonické tóny tónu základního nebo spodního formantu. Nejčastěji z nich se vyskytuje zesílení v oblasti konce prvé nebo začátku druhé oktávy, kam bychom mohli také zařadit již zmíněné nejhlubší zesílení z našich analys lioretických záznamů. Poněvadž se však nevyskytují zdaleka ve všech dokladech (nikdy na př. v našich analysách zvukového filmu), bude třeba toto zesílení pokládat za složku nepodstatnou, byť i dosti významnou.

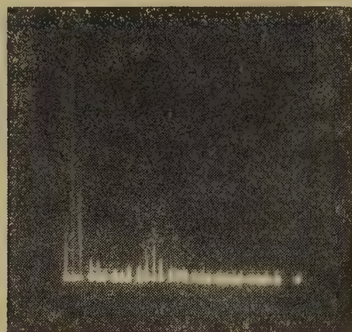
Poněvadž pak již při pouhém sluchovém vzájemném srovnání ruských samohlásek je zřejmé, že ы je nejpodobnější hlásce *i*, případně *e*, budeme moci nepochybně předpokládat, že zesílení v konci 3. oktávy (příp. v začátku 4.), které jsme označovali jako vysoké, bude patřit — podobně jako

při *i* a *e* — resonanční dutině ústní a bude je tedy možno označit jako hlavní, kdežto hluboký formant bude pak třeba pokládat za hrdelní.[40])

Zmínili jsme se tu o akustické podobnosti hlásek *ы* a *i*. Domnívám se, že tato podobnost vysvitne ze srovnání akustických spekter obou hlásek, případně i samohlásek dalších. Obr. č. 14 a 15 representují spektrogramy obou těchto samohlásek. Rozložení oblastí obou hlavních zesílení je velmi podobné, nízký formant je v obou případech zhruba na stejném místě (nepatrně výše než 2. tón, t. j. asi d^1/dis^1), vysoký formant je u *ы*



Obr. 14



Obr. 15

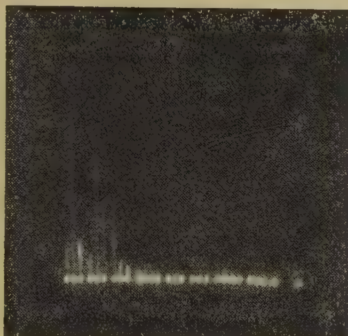
umístěn v oblasti 10. tónu (o něco výše — asi kolem ais/hes^3), kdežto při *i* je o něco níže než 12. tón (asi es/e^4), Srovnáme-li pak spektrogram *ы* se spektrogramem hlásky *e* (obr. 17), vidíme, že rozdíl je nepoměrně větší. Shoduje se sice zhruba místo hlavního, vysokého formantu v oblasti 10. tónu (u *e* poněkud níže, asi as^3/a^3), avšak spodní formant je tu mnohem vyšší, a to v oblasti 6. tónu (f/fis^2). Pokud jde o spektrogram *u* (obr. 16), s kterožto hláskou bývá *ы* také srovnáváno, je sice podobné umístění spodního formantu, avšak ten u hlásky *u* přisuzujeme ústní dutině, kdežto značně níže položený vyšší formant (asi d^2) odpovídá dutině hrdelní.

Můžeme tedy jistou podobnost najít jednak mezi *ы* a hláskou *i*, jednak mezi *ы* a *e*. Druhou dvojici spojuje zde zhruba stejné umístění ústního formantu, zatím co při *ы* zní spolu tón hluboký. Toto zjištění můžeme snadno kontrolovat i sluchem, kdy se zejména při šepotu hluboký formant při *ы* výrazně uplatňuje (jako u hlásek střední řady vystupuje hrdelní resonance dosti do popředí — srv. u hlásky *a*). Naproti tomu od *i* je liší poněkud nižší ústní formant. Jinak však akustická struktura je velmi podobná a ukazuje na bližší příbuznost těchto dvou vokálů, než jakou můžeme vypozorovat v ruštině mezi kterýmikoliv dvěma jinými samohláskami.

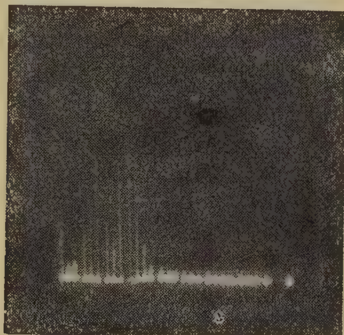
---

[40]) Také při sluchovém porovnání hlásek *i*, *ы* a *e* bude ve všech třech případech převládat formant vysoký (u *e* a *ы* velmi blízký), i když při *ы* silně proniká i tón hluboký.

Je třeba, abychom ještě porovnali naše výsledky s pozorováními předchůdců. Tomson[41]) registruje značné odchylky ve výšce charakteristického tónu, který prý kolísá — podle jeho svědectví — i v průběhu jednoho vyslovení (toto pozorování ho vedlo k názoru, že jde o diftong — srv. dále). Umisťuje jej do oblasti mezi f^3 a cis^4, avšak většina jeho případů se pohybuje mezi gis^3 a h^3, tedy v oblasti, v níž je umístěna charakteristika také většiny našich dokladů. Hluboký formant u něho zaregistrován není.



Obr. 16



Obr. 17

Ščerba určuje sluchem za pomoci ladiček charakteristický tón na h^2. Domnívám se (a to na základě vlastních zkušeností s poslechem), že tu došlo při poslechu k omylu v oktávě. Při pečlivém poslechu je možno snadno určit, že charakteristika *ы* je značně vyšší než charakteristika *a*,[42]) s nímž by podle Ščerbových výsledků mělo mít *ы* téměř stejně charakteristický tón. — Analysou kymografického záznamu dostal Ščerba hodnoty b^1 a b^2, v některých případech též b^3. Jak je zřejmé, bude třeba tuto poslední hodnotu pokládat za charakteristiku *ы*. Ščerba otiskuje ve své práci obraz křivky *ы* (s. 171). Domnívám se, že není možno na základě této nedokonalé křivky soudit na akustickou podobnost *ы* s *u*, jak činí Ščerba. Přesto se mu pouhým počtem proporcionálním podařilo vyanalysovat z tohoto nevyhovujícího záznamu velmi přijatelnou hodnotu charakteristického tónu. Hluboký formant však jeho analysou určen není.

Také Bergová[43]) určuje charakteristický tón do třetí oktávy na tóny e^3 až f^3, tedy poněkud níže, než určujeme my a dříve Tomson (případně

[41]) *Фонетические этюды*, s. 237 n.

[42]) Domněnka Isačenkova (*Fonetika spisovnej ruštiny*, s. 161), že může mít charakteristiku nižší než *a*, vznikla snad též mýlkou v oktávě. Pokud jde o poměr charakteristiky *ы* a *e*, je již spíše možno uvažovat o jejich podobnosti (srv. výše). Pod charakteristický tón sestupuje však charakteristika *ы* obvykle jen tehdy, je-li *ы* vysloveno isolovaně, nebo po labiálách, jak jsem se přesvědčil četnými pozorováními.

[43]) *Определение*, s. 4 n., též Bogorodického *Фонетика русского языка*, s. 99 nn.

Ščerba). Hála při svých pokusech s nazvučením dutiny ústní[44]) učinil pozorování, že tóny, zjištěné pomocí náfuku, jsou nižší, než které zjistil šepotem. Neprojevuje se i u Bergové toto snížení tónu při téže metodě?

Můžeme tedy závěrem shrnout, že také akustický rozbor ukazuje na blízkou příbuznost samohlásek *i* a *ы;* vysoký formant této hlásky zaujímá oblast mezi f³ až d⁴, s jádrem mezi a³—h³, nízký hrdelní formant pak pásmo mezi h až e¹, nejčastěji kolem des¹ až d¹. Kromě toho se občas vyskytuje též zesílení střední, obvykle jen slabší, a to ve vyšší polovině 1. oktávy (asi kolem hes¹), které se objevuje též v analyse Ščerbově. Dále bývá v některých případech zaznamenán vysoký doprovodný šum ve 4. oktávě, jaký nacházíme často též při výslovnosti *i*, který však při *ы* není tak výrazný. Menší zesílení pak bývá ojediněle a nepravidelně i na počátku 3. oktávy.

3. Monoftong nebo diftong?

Je obecně známý názor prof. Tomsona, že ruské *ы* je svou podstatou diftong, který vyslovil již v citovaných *Фонетических этюдах* (s. 238 nn.);[45]) je také známo odmítavé stanovisko většiny autorů, kteří se touto otázkou zabývali, zejména Ščerbovo (*Русские гласные*, s. 69 n).[46]) Přes tuto téměř naprostou jednomyslnost chci zaujmout stanovisko i k této otázce.

Ponecháme-li stranou *ы* v nepřízvučných slabikách, kde je jeho monoftongičnost nesporná, nacházíme v přízvučné posici případy zhruba dvojího druhu, kde bychom mohli mluvit o sklonu této hlásky k dvojhláskovosti. Je to 1. v poloze před palatalisovanými konsonanty, 2. po labiálách.

V prvém případě[47]) jde o náběh k typu t. zv. sestupného diftongu, kdy se v konci samohlásky objevuje často zvuk, blízký hlásce *i*. Zvláště nápadný je pak tam, kde *ы* následuje po labiále. Je to jev, který je velmi snadno vysvětlitelný. Jde — jak na to upozorňuje již Ščerba — o t. zv. „Gleitlaut"; mluvidla (zde hlavně jazyk) zaujímají v konci samohlásky postavení pro artikulaci následující hlásky a ozvavší se kratičký zvuk ztotožní pozorný pozorovatel s hláskou *i*. Větší nápadnost tohoto přechodného zvuku v *ы* po labiálách můžeme pak vysvětlit větším kontrastem mezi tímto novým zvukem a temnějším odstínem *ы* v této posici.

Podobného druhu je pak „diftongičnost" po labiálách. Také zde vzniká „diftong", ovšem typu vzestupného s malým náznakem *u* před *ы*.[48]) Také

---

[44]) *Akustická podstata*, s. 33n.

[45]) Později zejména v Zft. f. slav. Philol. III., 61.

[46]) Šaraf, *Палятограммы*, s. 29, přirovnává tatarské *y* k ruskému *ы*; přímo upozorňuje, že *ы* je „более однохарактерное" ve srovnání s tatarským *y*, které má sklon k diftongičnosti.

[47]) Který je zaznamenáván fonetickou literaturou velmi často, srv. na př. Ščerba, s. 70, Isačenko, *Fonetika sp. ruštiny*, s. 177 atd.

[48]) Srv. Sweet: "As i pronounce мы now, I begin with a lip-rounded (ih)-glide, passing on to an unrounded (ih) as in сынъ" (*Russian Pronunciation*, s. 8). Podobně

zde jde ovšem o „Gleitlaut“, vznikající tím, že rty po labiální explosi se dostávají do posice, vlastní hlásce *ы*, teprve po určité — byť velmi krátké — době, která stačí k tomu, abychom přechodný zvuk zaslechli a ztotožnili jej s hláskou *u*. Jde ovšem zase o zcela náhodnou podobnost dvou zvuků. Jak je známo,[49] není tu hláska *ы* osamocena, neboť podobně se po labiálách chová též hláska *o*.[50]

Tyto dva typy dokladů, kde nacházíme ne zcela jednolitou artikulaci *ы*, nemůžeme však samozřejmě považovat za důkaz pro Tomsonovo tvrzení; jde tu o typický případ posiční, resp. kombinační varianty, vyskytující se pouze v jistém hláskovém sousedství.

Byl jsem pak tím více překvapen, když jsem při poslechových pozorováních dosti často zaznamenal podobnou „diftongickou“ výslovnost *ы* v isolované posici. Zvláště nápadná byla tato podoba při šepotu. Avšak ani zde — a snad právě zde — není vysvětlení nesnadné. Rus může sice bez velkých obtíží vyslovit *ы* isolovaně, avšak (jak mohu soudit podle mnoha pozorování) nevyslovuje je skoro nikdy přirozeně, tak, jak je známe ze slovního celku, nýbrž obvykle posune artikulační místo značně dozadu, ještě dále, než jsme zaznamenali v sousedství labiál, což má akusticky za následek snížení charakteristického tónu. Domnívám se pak, že jednak tento způsob artikulace je Rusovi ne zcela přirozený, jako patrně jakýkoli způsob artikulace osamoceného *ы* a posunuje tedy podvědomě jazyk směrem k artikulačnímu místu nejblíže příbuzné hlásky *i* (jejíž je — posuzováno fonologicky — variantou; srv. dále). Tím pak vzniká i při této isolované výslovnosti dojem „diftongu“.[51]

Je tu třeba upozornit i na jeden z pádných důvodů proti mínění Tomsonovu, který uvádí Ščerba (s. 70), a to trvání této hlásky. Odpovídá totiž u *ы* zhruba trvání ruských jednoduchých přízvučných samohlásek, zatím co trvání diftongů typu *ой, ай* (jako diftongů vůbec) je značně delší.

K tomu, že v normální výslovnosti nejde naprosto o diftong, podávám ještě dva doklady, jeden artikulační, jeden akustický.

Zachytil jsem roentgenograficky ve výslovnosti A. R. *ы* v slově *ты* (obr. 18). Plnou čarou je na skice zakreslena poloha mluvidel ve vrcholné fázi artikulace této hlásky, čárkovaně v jejím závěru, tečkovaně těsně po vyslovení. Jak je zřejmé, zůstávají jazyk i rty po dobu trvání hlásky ve stejném postavení, pouze měkké patro předjímá klidový stav, který ná-

---

pozoroval i Miklosich (*Vgl. Gram. d. slav. Sprachen* I, ²1878, s. 149), který domnělou diftongičnost ruského *ы* pokládal za jeden z důkazů toho, že i psl. *y* bylo diftongické.

49) Srv. na př. u Isačenka, s. 169.

50) Trubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie*, 1939, s. 21 n., přisuzuje tuto labialisaci *o* (a to i v jiných posicích) především ženské výslovnosti. Pokud je jí užito jinde, než po labiálách, působí tato výslovnost afektovaně (srv. též Isačenko, l. c. s. 169). Zdá se mi, že podobně působí i ojedinělá výslovnost *ы* jako ᵘ*ы*, nenásleduje-li po labiálách, a je-li přeháněna, pak i po labiálách.

51) Upozorňuji, že je samozřejmě možno vědomě udržet artikulaci v témž místě, je však třeba soustředit se na to; stěží pak ovšem můžeme mluvit o přirozené a normální výslovnosti.

sleduje po vyslovení hlásky a spouští se. Teprve po ukončení znění hlásky jazyk opouští vysokou polohu a snižuje se (avšak neposunuje se ani kupředu ani dozadu, jak by tomu bylo patrně při diftongu), měkké patro dále poklesá, zatím co rty udržují ještě stejné artikulační postavení.

V akustické části této studie jsem podal rozbor 8 period z různých částí přízvučného *ы* ve slově *борьбы*, jak bylo vysloveno v souvislé řeči komentátorem filmu. Kdyby šlo o diftong, musil by se v průběhu výrazně projevit přesun formantů směrem do oblasti formantů jiné hlásky. Nic



Obr. 18. (½ skutečné velikosti)

takového zde nenacházíme. Spodní formant je umístěn velmi pevně mezi c^1 až d^1, vysoký formant pak mezi as^3 až des^4, tedy v oblastech, které jsou pro *ы* typické (celkově bychom mohli jen upozornit na jistou nepatrně stoupavou tendenci vysokého formantu v průběhu hlásky, avšak podobný posun pozorujeme při rozborech i jiných hlásek, o jejichž monoftongickém charakteru nepochybujeme (a to zejména, stoupá-li tón základní, jako je tomu též v našem případě).[52])

Na základě uvedených dokladů můžeme pokládat *ы* za monoftong, doprovázený ovšem v určitých posicích přechodnými zvuky, které však jsou pouze zjevem kombinačním, vyskytujícím se v analogických případech i u jiných samohlásek a v normální výslovnosti jen v oněch posicích, a to ještě ne naprosto vždy. Je-li *ы* vysloveno takto „diftongicky“ v jiné posici, působí takováto výslovnost nenormálně a afektovaně.

4. Místo *ы* v ruském vokalickém systému

Ukázali jsme, že *ы* je artikulačně hláskou v podstatě vysokou, a to střední (t. j. mixed), že se však v určitých případech místo artikulace liší. Přes všechny rysy, které ji odlišují od všech ostatních ruských samohlásek, má nejvíce společných rysů se samohláskou *i*, jak jsme se o tom již zmínili v závěru 1. kapitoly.

Rozbor akustický ukázal, že *ы* má jisté rysy samohlásek středních (při poslechu proniká dosti výrazně hluboký formant), že jeho akustické

---

[52]) Srv. stoupání horní resonance při analysách u Ohnesorga *(Harmonická analysa ve fonetice*, Fysika a technika, 1947, s. 80). Přitom ovšem formant zůstává vždy v dané oblasti.

složení je odlišné od složení hlásek ostatních, že však jeho akustické spektrum připomíná velmi spektrum hlásky *i* a obě tyto hlásky pak odlišuje ode všech hlásek ostatních.

Není jistě možno přehlédnout typické fonetické rysy ruského jery a neklasifikovat je proto jako hlásku svéráznou, není však ani možno nedbat jeho nepopiratelné příbuznosti s hláskou *i*.[53])

Přitom je potřebí uvědomit si, že nejvýrazněji vystupuje odlišnost *ы* ve výslovnosti isolované a pak v souvislosti při volném tempu, a to po labiálách, zejména když následuje tvrdé *ł*. Jestliže je tempo mluvy rychlejší, pak i v této posici ztrácí *ы* svou výraznou odlišnost a přibližuje se ještě k tomu typu *i*, které bychom mohli označit jako střední člen skupiny *i*-ové a které se blíží (zejména po alveolárách při rychlém tempu) na př. krátkému *i* českému, s nímž ovšem ještě zdaleka nesplývá. Mnohem spíše bychom tu mohli mluvit o podobnosti ruského *ы* v této situaci s tvrdým *y* polským, které je ovšem v zásadě značně přednější než ruské *ы*, a to jak ve své zadnější podobě krakovské, tak zejména v přednější varšavské,[54]) resp. s jemu příbuzným nářečním *ï* českým, jaké nacházíme v dialektech lašských a valašských. Naproti tomu se domnívám, že tu je značný rozdíl ve srovnání se spisovným *y* ukrajinským, které je jednak přednější, jednak nižší, takže se spíše blíží k *e*.[55]) Pokud přihlížíme ovšem k ukrajinským nářečím, najdeme tu značné rozdíly v realisaci této hlásky, jež bývá ruskému *ы* někdy bližší, jindy vzdálenější.[56]) (Toto kolísání v jednotlivých nářečích je ovšem možno vysvětlit splynutím staršího *i* a *y* v ukrajinštině v jedinou hlásku.)

Pokusíme-li se sestavit ruské přízvučné samohlásky do přehledné tabulky podle jejich akustického složení, při čemž formant ústní budeme označovat obdélníkem, vyčárkovaným hustě, formant hrdelní obdélníkem, čár-

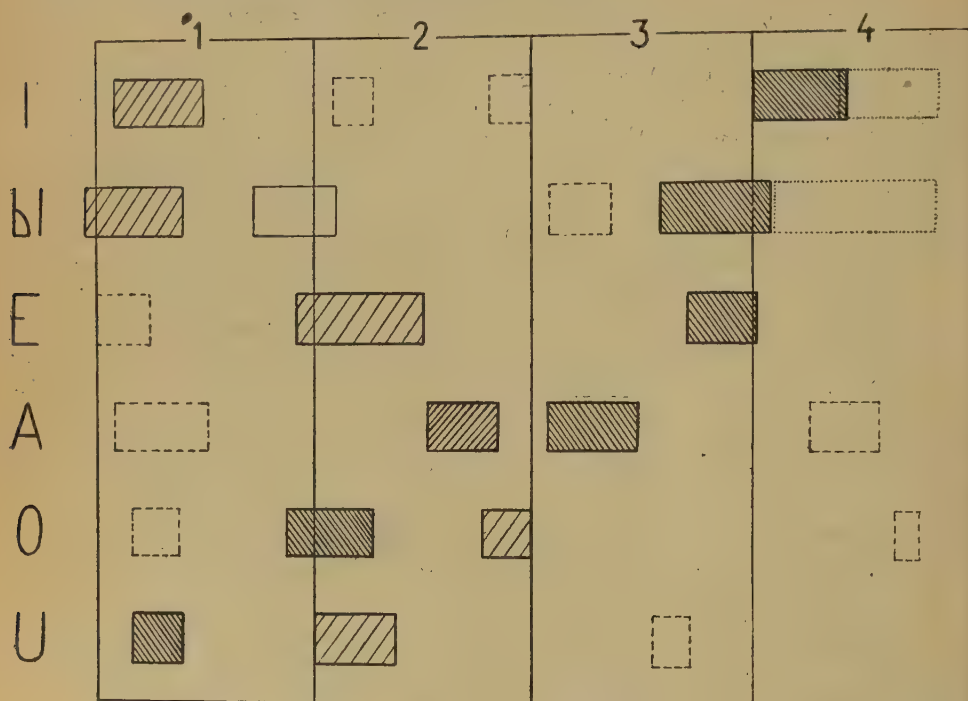
[53]) To, že redukcí v slabikách nepřízvučných splývá v druhém stupni nepřízvučnosti *ы* s nepřízvučnými *a* a *o*, zatím co *i* splývá s *e*, není pro toto hodnocení rozhodující (vždyť třeba hláska střední řady, přednější varianta hlásky *a*, po palatálních hláskách, resp. i po *ž* a *š* *(ä)* v nepřízvučných slabikách splývá opět s *e* a *i*), neboť soustavu samohlásek nepřízvučných je nutno posuzovat samostatně, i když nutno stále přihlížet ke vztahu k systému samohlásek přízvučných.

[54]) K tomu srv. jednak palatogramy Benniho (*Palatogramy polskie*, 1931, s. 33, obr. 53) i jeho rozbor systému polských samohlásek (*Samogłoski polskie*, 1912, s. 22 n.), jednak nové roentgenogramy Konezcné (*Przekroje rentgenograficzne*, obr. 43—46, z nichž pouze obr. 46 ukazuje na podobnost s ruským *ы*), jednak — kromě dalších — i svědectví Brochovo (*Slavische Phonetik*, s. 151) nebo zmínku Dłuské (*Fonetyka polska* I, 1950, s. 39). Schmidtovo ztotožnění ruského s polským *y* v *syn* nebo angl. *e* v *pretty* (Anthropos II, 1907, s. 544) je nesprávné.

[55]) Srv. B r o c h, *Slavische Phonetik*, s. 163; *Курс сучасної української літературної мови* (red. L. Bulachovskij), 1951, s. 139 (a tabulka na s. 140).

[56]) Srv. na př. F. B a l y c k i j, *Drahovské nářečí v Podkarpatské Rusi* (Carpatica IA, 1936), kde rozmanité výsledky zarazily autora, že se ani nepokusil o klasifikaci této hlásky; dále: I. P a n k e v i č, *O domnělé diftonické výslovnosti hlásky ы v ukrajinských nářečích Podkarpatské Rusi a vých. Slovenska* (ČMF XVII, Chlumského sborník, s. 151), kde je charakterisováno toto nářeční *ы* jakožto monoftong velmi temný a značně zadnější svou artikulací než ruské *ы* (což ukazují i palatogramy a průřezy mluvidel — potvrzující starší mínění Brochovo).

kovaným řídce,[57]) ostatní častěji se opakující zesílení prázdným obdélníkem, a to podle jejich významu vytaženým buď čarou plnou (u *ы*) nebo čárkovanou, doprovodné šumy při *i* a *ы* pak čarou tečkovanou, dostáváme tento přehledný obraz (číslice označují oktávy):



Obr. 19

Vidíme, že u předních samohlásek v řadě *i* — *e* — *a* proti klesajícímu ústnímu formantu formant hrdelní stoupá (u zadních samohlásek oba formanty pak klesají). Ať zařadíme podle výšky hlavního ústního formantu (jehož oblast je tu velmi rozsáhlá) *ы* mezi *i* a *e* nebo snad mezi *e* a *a*, bude vždy jeho hluboký formant hrdelní vybočovat ze stoupavé linie. Artikulační příčina tu je zřejmá. Při artikulaci v řadě *i* — *e* — *a* ustupuje sice jazyk zpředu do střední polohy podobně jako při artikulaci v řadě *i* — *ы*, avšak v prvém případě se jeho výška snižuje, v druhém nikoli. Je pak zcela pochopitelné, že při postavení jazyka v poloze středně vysoké a středně přední (s poněkud větším retním otvorem a čelistním úhlem) při artikulaci *e* je objem dutiny ústní zhruba stejný jako při postavení jazyka v poloze vysoké a střední při *ы* a zaznívá tedy také přibližně shodný ústní formant. Přitom však se liší objem dutiny hrdelní. Při *ы* je masa jazyční

[57]) Při *a*, kde se oba formanty uplatňují téměř stejně silně, jsou oba čárkovány hustě.

vypjata vzhůru, takže objem dutiny hrdelní je velký, přibližně stejný jako při *i* (srv. na př. obr. 6 a 8) a vydává tedy hluboký tón; při artikulaci *e* je však jazyční masa rozložena tak, že zmenšuje objem dutiny hrdelní (ne ovšem tak, jako při *a* nebo *o*), jejíž tón se následkem toho zvyšuje.

Celkově ukazuje i tento přehled na značnou příbuznost hlásek *ы* a *i*.

Pokud jde o ruské *ы* v nepřízvučné slabice před přízvukem, tvoří se, jak známo, méně energicky, což se týká obvykle hlavně artikulace jazyka, který nedostupuje vysoké polohy, nýbrž zůstává o něco níže (nelze však mluvit ještě o střední výšce!). Pokud jde o artikulaci retní, projevuje se v menším sevření rtů, t. j. otvor je poněkud větší. Akusticky tu nedochází k velkým obměnám, pouze formant hrdelní se tak výrazně neuplatňuje a snad je o málo vyšší (srv. naši analysu na s. 544). V druhé slabice před přízvukem (resp. v slabice po přízvuku atd.) pak můžeme obvykle mluvit o splynutí s redukovaným *a* a *o*.[58]) Jen individuálně se vyskytuje i v této posici redukce *ы* slabší (velmi blízká redukčnímu stupni v prvé slabice před přízvukem).

Zdálo by se, že značně jednodušší bude hodnocení hlásky *ы*, jejího poměru k *i* a umístění v celém vokalickém systému ruském s hlediska fonologického. Ale ani zde není jednoty mínění. Domnívám se, že je třeba jen zdůraznit znovu již uvedená fakta, že totiž *ы* nestojí nikdy isolované ani na počátku slov jako jiné vokály, že se vyskytuje pouze po tvrdých souhláskách, po nichž nahrazuje etymologické *i* (jež zase naopak přichází v ruských slovech pouze po souhláskách měkkých). To vše samo určuje *ы* jako variantu fonému *i*.[59]) To, že se artikulačně obě hlásky liší, není tu pro toto hodnocení rozhodující.[60]) Není pak rozhodující ani to, že Rusové jsou schopni obě tyto hlásky odlišit a vyslovit, neboť je obvykle možno odlišit tak výrazně foneticky odchylné varianty, zejména, je-li toto rozlišení podporováno i v písmu.[61]) Ostatně obtíže a odchylky při výslov-

---

[58]) O této redukci mluví většina autorů. Srv. na př. Ščerba, s. 99n., Broch, s. 178n., Isačenko, s. 191. Domnívám se, že lze zcela přijmout schema nepřízvučných vokálů na s. 192 Isačenkovy *Fonetiky*, zatím co ve schematu přízvučných vokálů je podle našeho soudu *ы* lokalisováno příliš dozadu — s. 166, resp. 177.)

[59]) Kdyby bylo *ы* samostatným fonémem, musilo by se vyskytovat jako po měkkých, tak i po tvrdých souhláskách, právě tak jako *i*, tak, jak se vyskytuje paralelně na př. foném *y* (*ï*) vedle *i* ve větší části t. zv. východolašských nářečí (Kellnerovy oblasti B a C — srv. Kellner, *Východolašská nářečí* II, s. 5 n.), při čem jsou nositeli významových rozdílů (*bić* || *być*, *bidło* || *bydło* . . .). Srv. též ve spisovné ukrajinštině, kde *i* i *и* (t. j. tvrdé *y*) mohou stát na počátku slova i po měkkých souhláskách (psáno je tu však *i* — Synjavskyj, *Норми української літературної мови*, 1931, c. 177).

[60]) Tak třebas v češtině se varianty fonématu *n*, *n* alveolární a *n* velární, liší artikulačně navzájem velmi podstatně (artikulačně stejný poměr jako *t* : *k*) a přesto není pochyby, že jde o realisace jediného fonématu.

[61]) Vliv písma tu nelze podceňovat; jsou časté případy, že příslušníci národů, v pravopise jejichž jazyka je vyjádřen jediný foném (také foneticky jednotně realisovaný) dvěma grafémy, jsou schopni je „odlišit“ i ve výslovnosti (srv. Čechy, schopné odlišit ve výslovnosti ve spisovném jazyce neexistující rozdíl mezi *i* a *y*; nebo Rusy, kteří v nepřízvučných slabikách odlišují *e* a *i* pod.). Naopak mnozí Rusové, i filologicky vzdělaní, si neuvědomují, že vyslovují *ы* na př. i po *š* a *ž*, neboť tu není označováno obvyklým grafémem.

nosti isolovaného ы, na které jsme upozornili, ukazují, že i tato podpora samostatnosti fonému ы je dosti vratká.

Je tedy třeba závěrem klasifikovat přízvučné ruské ы foneticky jako hlásku svéráznou, byť i blízce příbuznou hlásce *i*, fonologicky však jako variantu fonému *i* (resp. jako jednu z dvou základních realisací fonému *i*/ы).[62])

Milan Romportl

(Z fonetického ústavu Karlovy university, vedeného prof. B. Hálou.)

[62]) Pro účely pedagogické bude ovšem třeba zdůrazňovat u této hlásky její svérázné fonetické rysy, zejména artikulační. Přitom však je nutno upozornit na úskalí plynoucí z toho, když se tyto výrazné rysy přehánějí a artikulace, obvyklá v posici isolované nebo po labiálách, mnohdy posunutá ještě dále dozadu, je učitelem vynucována i v posicích, kdy se nemůže vyskytnout. Takto deformované ы v slovech typu *ты*, *тысяча* a pod. je nakonec méně přijatelné, než je-li slovo vysloveno na př. s českým *i* (nenapjatým).

Význam krátkých tvarů adjektivních a zejména tvaru neutrálního v češtině

I. Úvodem

Málokdy může dojít v oblasti jazyků slovanských k funkční konkurenci mezi krátkými a dlouhými (s historického hlediska „jmennými“ a „složenými“) tvary přídavných jmen v téže jazykové vrstvě.[1]

Ve skupině makedonsko-bulharské se původní rozdíl mezi oběma řadami adjektivních tvarů, který se začal vytvářet od doby balto-slovanské,[2]) po stránce tvarové setřel. Leč potřeba původní funkční dvojitosti adjektivních tvarů v přívlastku, jedněch přesněji určujících, odkazujících, konkretisačních a jiných neurčujících — či lépe: jedněch spojovaných se jménem už určitým, známým z kontextu nebo vytčeným, a druhých spojovaných se jménem neurčeným, uvedeným jako zcela obecné označení druhu, tu zůstala (jako na slovanském jihu vůbec). Našla si jen jiné tvarové prostředky: určující, vytýkavá nebo odkazující platnost staršího ukazovacího zájmena *(j)ь, ja, je* byla jakoby osvěžena novým postpositivním ukazovacím zájmenem, fungujícím jako člen: *belijă(t) petél* ‚bílý kohout‘, *bjalata* (makedonsky *belata*) *kokóška* ‚bílá slepice‘, *bjaloto (beloto) pile* ‚bílé kuře‘. Nejde tu ovšem o náhradu: člen se přimyká k tvarům s historického hlediska už složeným a na tvaru rodu mužského je to dobře vidět. — Proti těmto tvarům stojí neurčité *bjal (bel) petél, goljám (golém), visók čovék, bjala (bela) kokóška, sladka kruša, širóko pole, ovče oko, bjalo pile* atd. Tvary typu *zemedelski (institut), polski (cvjat/cvet)* ‚polní květ‘ fungují jako „jmenné“, jako typ *bjal/bel, zelen, červen/crven* atd.

Tak má nakonec makedonsko-bulharská skupina po stránce tvarové podobné poměry, jaké byly kdysi v praslovanštině: jedinou základní řadu adjektiv, z níž vzniká druhá spojením se členem určitým. Mužský tvar adjektiv typu *zelen, visok, hubav, goljam* (převážná část adjektiv) dostává před členem (u adjektiv *jăt/jă*) podobu *i*-ovou (vyrovnává se s typem *polski, ovči*, číslovkovým *peti*): *zeleni-, visoki-, hubavi-, golemi-*. Ve vokativě může stát táž podoba samostatně: *uvažájemi gospodine, mili drugarju!* (ale *mečtátel bezúmen!*).

---

[1]) Kromě českých případů typu „děti byly hladovy=hladové“ (o tom v kapitole II) a viz ještě pozn. 4 o jihoslovanštině. To, že na př. v českých nářečích mají adj. na *-ův (-ova, -ovo)* a *-in (-ina, -ino)* v nepřímých pádech singuláru dlouhé tvary proti krátkým tvarům spisovným v týchž posicích, sem ovšem nepatří.

[2]) Srov. psl. *bosъ : bosъ + jь, bosa : bosa + ja, boso : boso + je* s litevským *basas-is* (rod. muž.), *baso-ji* (žen.).

V ostatních jazycích jihoslovanských se zachoval starý rozdíl mezi „určitými" (t. j. složenými, dlouhými) a „neurčitými" (t. j. jmennými, krátkými) tvary příd. jmen v přívlastku i po původnější stránce tvarové. Došlo ovšem k tvarovému sblížení mezi oběma řadami ve dvou hlavních pádech, nominativu a akusativu,[3]) a dochází k ještě většímu tvarovému sbližování mezi oběma kategoriemi i v pádech ostatních: krátký tvar lze v přívlastku nahradit i tvarem dlouhým, ale s intonací stejnou, jakou má nahrazovaný krátký tvar (srov. Leskien, *Serbokroatische Gram.*, str. 374): místo genitivu *žúta* může stát *žútoga*, ale nikoli skutečný dlouhý tvar *žûtoga*. Takovéto intonační rozlišení není ovšem vždy možné. A přesto se v dialektech kajkavských a ve slovinštině nahradila jmenná flexe v nepřímých pádech složenou i tehdy, když intonační rozlišení možné není: ale i jinde je tak lehká cesta k tvarovému splývání obou řad.[4])

V ostatních jazycích slovanských, v jazycích severních, je platnost krátkých tvarů adjektivních omezena na přísudek.

Jedinou výjimkou jsou (ale mimo lužičtinu) zmíněné krátké tvary přivlastňovacích adjektiv typu *otcův/matčin*, které ovšem jedině ve spisovné češtině a v ruštině najdeme mimo přímé pády (1. a 4.); viz o nich dále v kapitole II. — Nelze už přihlížet k lexikalisovaným případům typu *je na bíle dni, zplna hrdla*, k adverbiálnímu (měrovému) *půl druha, čtvrta, páta*... (dialekticky i *půl třeťa*), polskému *półtora, półtrzecia, półczwarta*..., ruskému *poltorá rubljá, poltorý verstý* a k jiným lexikalisovaným případům: ukrajinskému *kožen čolovik, poven viz* (srov. Paňkevyč), *Ukrajins'ki hovory Pidkarpats'koji Rusy*, str. 250) podobně jako polskému *pełen wóz siana (wóz pełen siana), pewien czas*, archaické (*poeta*) *syt chwały*,[5]) běloruskému *vjalikdźeń, vjalikadnja* (tedy ne tak těsná složenina jako české *svatvečer*) a k některým obratům z jazyka běloruských národních písní nebo přísloví, jež lze ovšem s Karským (*Obzor... belorusskoj reči*, str. 119) vykládat za varianty dlouhých tvarů normálních (sem i typ *u čisto pole, na čisto pole* ,úplně ven'), a to i v přísudku (viz níže). Ale zůstávají tu přesto vzácné archaismy typu *jasen mesjaček, solodók dlja jeho dźetók*.[6])

Liší se však severoslovanské jazyky dosti co do rozsahu těchto krátkých přísudkových tvarů: jejich rozsah je největší v ruštině, kde lze tvořit krátké tvary ke všem přídavným jménům (i měkkým) *jakostním* (na rozdíl od *vztahových* typů *zemskij, zemnoj, rečnoj, severnyj, večernij*... *volčij*). Zato už v ukrajinštině a vlastně i v běloruštině je rozsah krátkých tvarů podoben jejich rozsahu v polštině, t. j. je celkem velmi malý. Snad tu přispělo k jejich zániku tvarové vyrovnávání obou řad v nominativě a akusativě sg. feminina, někdy dokonce i neutra (v běloruštině, zcela výjimečně i v ukrajinštině — srov. Paňkevyč na uv. m.) a pak v plurále. Podle Smal-Stockého (S. Stockyj-Gartner, *Grammatik der ukraini-*

[3]) *bogat, bogata* (-tu), *bogato* : bogatī, bogatā (*-tū*), bogatō.

[4]) Tu by snad tedy bylo jedině možno mluvit o konkurenci mezi tvary určitými, intonačně nerozlišitelnými od příslušných tvarů neurčitých, a jinými určitými, jež se intonačně rozlišit dají. — Tvarové splývání, o němž jsem se zmínil, vyvolalo tuším potřebu nového zřetelného formálního rozlišení, a to tentokrát pomocí *jedan, jedna, jedno*, užívaného jako neurčitý člen ve spojení s určitým (složeným, dlouhým) tvarem — za původní tvar neurčitý (jmenný, krátký). Bylo by to rozlišení opačné proti makedonsko-bulharskému.

[5]) Děkuji tu za informaci kol. A. Sieczkowskému, býv. lektoru jazyka polského na fil. fak. Karlovy university.

[6]) Přepisuji podle Karského.

schen Sprache, str. 279—80) zachovala ukrajinština krátké tvary přísudkové jen u adjektiv *star, molod, žyv, ščastlyv, jasen, laskav, nemoščen, zdorov, syv, zelen, droben, velyk, vynen, vynovat, dyven, bohat, holoden, hotov, hoden.* V běloruštině máme podle Karského (v cit. díle, str. 116—117) *povïn, žovït* (častěji normální *pouny, žouty*), *jasen, krasen, rumjan, bohát, solodók, vesel* atpod. a rozsah jejich roste směrem k ruské oblasti, nehledíc na vliv ruštiny vůbec (v díle *Belorusskaja reč,* str. 47, Karskij poznamenává, že i v přísudku bývají tvary dlouhé „chotja vozmožny i kratkije"). V polštině existují (mimo adverbiální *rad*) přísudkové adjektivní tvary *gotów, godzień, wesół, zdrów, wart, kontent, winien, powinien, mocen, miłościw, łaskaw, żyw* — a pak některá příčeští trpná, hlavně v archaických textech (modlitbách): *błogosławion, umęczon, ukrzyżowan, pogrzebion, oczyszczon* a pod. (srov. Lehr-Spławiński, Kubiński: *Gramatyka języka polskiego,* 3. vyd., str. 96); třeba dodat, že vždy je jmenný tvar v neosobném typu *gotowano herbatę, czytano książkę* (jde ovšem o slovenské tvary!). Ostatní jazyky západní mimo češtinu nemají prakticky jmenných tvarů mimo typ *otcův/matčin,* a lužičtina nemá ani ten. Ve slovenštině máme vedle adverbiálního *rád* a *jakživ* jen *dlžen/dlžný* a ještě řidčeji *vinen, hoden* (uvádí Št. Hlavatý, *Vývoj skloňovania podstatných a prídavných mien slovenských,* str. 174—5; Uhliarova *Slovenská gramatika* uvádí na str. 78 jen *rád*). Nemá vlastních jmenných tvarů ani lužičtina. — Pro lidová nářečí všech jazyků severoslovanských mimo ruštinu lze vůbec říci souhrnně, že zvláštních přísudkových tvarů u vlastních adjektiv většinou nemají, nehledíme-li k lexikalisovaným případům typu českého *dlužen, vinen...*

Znají ovšem typ *je mi teplo* (uváděný na př. i pro lužičtinu Mukou — *jo mě šopło* — v *Historische u. vergleichende Laut- u. Formenlehre der niedesorbischen Sprache,* str. 379—80), ba existuje vedle českého i dolnolužický knižní typ *poźiwno se mě zda* + vedlejší věta (Šwela); o těchto typech viz kapitolu III. Upomínají nás na to, abychom poznamenali, že s krátkými tvary rodu středního se shodují v jazycích jižních a východních takřka veskrze i adjektivní příslovce. V jazycích západních je tomu tak jen někdy, nejméně v češtině (kde máme typ *vysoce, dalece, široce, blízce, hluboce, úzce, nízce, těžce, lehce//vysoko* atd., i k adjektivům na *-ký* a máme jen *trpce, sladce, hořce...*, srov. pozn. 23 ve III. kapitole) a pak v lužičtině (ale už obyčejně adverbia na *ko,* jen zřídka na *-cy*). Méně se udržel tento starý adverbiální tvar a nahradil se jmenným tvarem neutra ve slovenštině a v polštině: srov. polské *twardo, ostro, tępo, słabo...*, nemluvě o *lekko, ciężko, szybko...*, ale přece jen *smutnie, nagle, mądrze* a pod.

Tak jsou tedy na jedné straně vlastní adverbia a krátké adjektivní tvary středního rodu nejlépe rozlišeny v češtině, na druhé straně však se v češtině z krátkých neutrálních tvarů relativně nejúplněji vyvinula od vlastních příslovcí tvarově odlišená třída příslovcí modálních a stavových typu *je nutno/těžko říci, je mi smutno* (ale *smutně se díval, potřebuji*

nutně pomoc, nesl to velmi těžce). — Činím tedy právě češtinu východiskem pro zkoumání jak platnosti krátkých tvarů adjektivních, tak i pro zkoumání úkonného rozlišení vlastních singulárových tvarů neutrálních (typ *to dítě je smutno*//častěji *smutné* — a jen *soutěžení je nutné*) od zmíněných tvarově někdy shodných adverbií stavových a modálních (typ *je mi smutno, je nutno žít poctivě*).

Nejdříve však se zmíníme o funkci krátkých adjektivních tvarů vlastních.

II. Vlastní krátké tvary přídavných jmen

V těchto krátkých tvarech bývají v češtině jen některá vlastní adjektiva (a všechna příčestí trpná) *jen v platnosti přísudkové* (doplňkové), a to v dnešním jazyce prakticky *jen v nominativě* obou čísel. — Je třeba upozornit toliko na dvě výjimky.

1. První výjimkou je užívání krátkých tvarů přídavných jmen přivlastňovacích typu *otcův/matčin* v platnosti přívlastkové. Tato adjektiva konkurují co do své platnosti s genitivem *(otcova zahrada/zahrada našeho otce)*; skloňování jich je jakýmsi navrstvením sklonění na něco, co už ve skloňovacím poměru je (na sklon k adjektivisaci genitivu possessivního v některých jazycích i neslovanských upozorňuje ostatně už Miklosich, *Vergleichende Syntax*, str. 7). Počet tvarů tohoto zvláštního adjektivního sklonění omezuje se dnes na přímé pády obou čísel a na 2., 3. a 6. p. čísla jednotného. V nářečích je mimo 1. a 4. p. obou čísel řádné sklonění adjektivní, v nářečích jihočeských zaniklo naopak toto druhotné (nadřazené) skloňování vůbec: vyvinul se stejně nesklonný typ *dědečkovo kabát, dědečkovo boty*, jako se (samozřejmě) neskloňuje už konkurenční typ *kabát, boty našeho dědečka*.

2. Druhou výjimkou jsou jmenné tvary mimo nominativ: typy *vidím se nucena, cítím se povinna, činím vás pozorna*, jakož i typ *nelze mi živu býti, nelze mi býti veselu* s příbuzným trpným infinitivem *přál si na sto mil vzdálenu býti* jsou silně archaické. — Podobně jsou dnes téměř už nemožné typy *otce našel zdráva/nemocna*, i u trpných příčestí působí tu krátké tvary archaicky *(matku našel přivázánu k jabloni)*, zejména u rodu mužského *(otce našel oběšena)*. Akusativy tu stojí v platnosti doplňkového určení. — Nejméně archaický je typ *ruku měla zavázánu, knoflík měl utržen, koleno měla ovázáno, ruce a nohy měl umazány*, ač i sem pronikají tvary dlouhé *(ruku měla zavázanou, koleno měl umazané, lokty měl svázané dohromady, knoflík měl utržený)*. V této skupině je 4. pád (na rozdíl od skupiny předchozí) přímým doplňkem.[7])

Největší frekvenci (výskyt) mívá vlastní adjektivní a netransitivní[8]) (t. j. dále už neurčený) krátký tvar v 1. pádě čísla jednotného rodu muž-

---

[7]) Doplněk vlastní (přímý, doplňující) bývá oddělován od určujícího už ve školských mluvnicích Gebauerových-Ertlových (na př. 8. vyd. z r. 1921, str. 151 až 153); určující doplněk dává přitom Gebauer právem do sousedství s příslovečným určením (doplnili bychom „okolnostním": lze se tázat otázkou *jak?: matku našel jak, za jakých okolností?* — ale ovšem i otázkou *jaký, v jakém stavu?*). — Oba druhy doplňků odděluje i Šmilauer (*Novočeská skladba*, str. 143 doplněk doplňující, str. 333—4 určující), ale doplňky akusativní dává vesměs pod doplněk vlastní, doplňující (o doplňcích typu *v těch šatech nechodil dlouho v nových, ke dveřím přišel už k zamčeným, s otcem se rozešel už s nemocným* nemluví). Kriteria, jimiž oba druhy doplňků odlišuje, zasluhují revise.

[8]) Termínu „transitivní" užívám tu (podle Sechehaye, *Essai sur la structure logique de la phrase*, str. 80—86) ve významu širším, než jaký ve školních mluvnicích mívá: „transitivní" je každé slovo (zejména sloveso nebo adjektivum), které zprostředkuje vztah mezi dvěma substantivy — ať ve formě větné *(dívka pomáhá matce, dívka byla plna obětavosti)*, nebo i nevětně *(dívka pomáhající matce, dívka plná obětavosti)*.

ského. Tam bývá i tehdy, když je v jiném rodě a čísle — v použití ovšem jen skutečně adjektivním, ve své vlastní platnosti přídavného jména přísudkového[9]) — téměř vyloučen.

Tak se ještě dosti běžně říká *jak jste stár?,*[10]) *je ještě mlád (sláb), je churav (příliš zvědav, jaksi vesel)* — vedle *mladý, slabý... příliš zvědavý.* Ale příslušné tvary ženské nebo plurálové, a tím méně střední, jsou dnes už buď prakticky nemožné *(*jak jste stára?, *vždyť jste ještě mláda, *jste hodně sába, *vy jste jaksi vesela, *to dítě je jaksi stáro, *vždyť je ještě mládo, *je hodně slábo, *jak jsou stáři/stáry/stára?, *vždyť jsou ještě mládi/mlády/mláda),* nebo mají menší frekvenci nežli tvar mužský *(jste churava, jste příliš zvědava;* zejména v plurále: *jsou churavy, příliš zvědavy;* podobně málo obvyklý je tu krátký tvar v rodě středním: *to dítě je příliš zvědavo, je churavo...).*

V starším spisovném jazyce, zejména v generaci Nerudově, K. Světlé a Šmilovského, začaly bujet krátké tvary nadmíru, takže se začaly omezovat zřetelem na 1. pád mužského rodu čísla jednotného: nebylo-li možno užít krátkého tvaru v tomto pádě, nemělo se užívat ani jiných krátkých tvarů. — Bylo to opravdu v oblasti netransitivních krátkých tvarů stanovení maximální hranice, protože v 1. p. mužského rodu č. jednotného je tu frekvence vlastních krátkých tvarů adjektivních skutečně největší.

Proč říkáme „vlastních" krátkých tvarů? — Srovnej jen tento odstavec Nerudových Obrazů z ciziny:

> Mimo Haram je velmi málo náměstí či „mejdanů" v Jerusalémě a všechny *nepravidelny* a *maly*... Ulice křižují se obyčejně v úhlech rovných. Avšak mnoho jich je slepých, ani jedna pěkně *rovna,* všechny pro svažnou polohu *strmy*... Dlaždičky jsou *velky, kluzky,* nebezpečno přes ně koňmo...

Nadměrnost právě krátkých plurálových tvarů na *-y* vzbuzuje domněnku, nejde-li prostě o převedení lidových tvarů na *-ý* do podoby „spisovné".

Hořejší poznámky o netransitivnosti některých adjektiv ukazují však, že si musíme všimnout frekvence krátkých adjektivních tvarů i s hlediska této motivace. V jedné oblasti přídavných jmen totiž opravdu najdeme rozsah tvarů ženských a vlastních středních, jakož i tvarů čísla množného větší než u mužského rodu v čísle jednotném. Myslím tu na přídavná jména v případech jako „tato práce byla jim všem velmi *potřebna, prospěšna* a *užitečna,* její naléhavost byla všem *zřejma,* a ačkoliv jim byla *nepříjemna,* někdy i *odporna* a vždycky dost *obtížna,* nakonec jim byla velmi *platna*". Podobně i tvary množné a střední, k nimž by ještě přistoupilo *to vše jim bylo společno, nic mu není svato, to je mi jasno;* první dvě adjektiva mohou mít i tvary plurálové, zejména na *-y/-a.* (Funkci tvarů

---

[9]) Ne tedy na př. v typu *je mi veselo,* o němž viz kapitolu III.

[10]) Tento první případ je už hodně idiomatisován. Srov. *jak jste stár?* (= kolik je vám let?) — proti *je už hodně stár/starý* (lze užít spíš obou tvarů).

neutrálních nad tento rozsah: *je mi smutno, je těžko říci...* je věnována kapitola III.)

Ve všech těchto uváděných případech jde o přídavná jména *určená dativem zřetelovým,* po př. předmětným (srov. k tomu pozn. 11). — Dostáváme se tím konečně k otázce: Jaká je tedy vlastní platnost krátkých tvarů přídavných jmen?

Funkcí krátkých (t. zv. jmenných nebo neurčitých) tvarů přídavných jmen v přísudku je:

1. Označovat vlastnost *vzhledem k něčemu,* vlastnost nějak určenou, modifikovanou — kdežto příslušné tvary dlouhé, normální, vyjadřují vlastnost absolutněji, bez modifikace, bez určení: jsou tedy krátké tvary povahy transitivní, a to příznakově transitivní.[8]) Jejich *slovesná* povaha je takto patrna nejen z případného *časového* vymezení (omezení) platnosti adjektivního znaku (*je už měsíc ženat* — proti *je ženatý*), o němž srov. v bodu 2, nýbrž především z *bližšího určení* předmětem nebo příbuznými vazbami příslovečného určení okolnostního[11]) (příslovečné určení zřetele a často i určení prostředku, původu a důvodu bývají tu ovšem těžko rozeznatelná od vztahu předmětového).

Srov. *býti dalek čeho* a podobně *být hoden čeho, pln čeho, prost čeho, schopen, syt čeho, žádostiv, dychtiv čeho, vědom si čeho* a *pilen čeho..., podoben, povděčen* a *věren čemu..., jist, spokojen (nespokojen) a vinen čím..., bezpečen před čím, pečliv o co, ochoten k čemu, vinen na čem, smuten z čeho* atd. atd. proti typům bez určení: *to je cesta příliš daleká, ten chlapec je hodný* (tento rozdíl je ovšem lexikalisován: přídavné jméno v této větě a ve větě uvedené nahoře se významem už liší), *sklenice byla plná; jeho slova byla prostá, ale působivá* (i rozdíl *prost—prostý* je lexikalisován, v. pozn. 12); *já myslím, že bude schopný; ten barevný odstín je málo sytý, chlapec je pilný a pečlivý, jeho žena je věrná* (respektive *je mu věrná* — proti *je věrna svému přesvědčení*), *jeho pád je jistý, průjezd tím tunelem je bezpečný* a pod. (proti uvedenému přísudkovému *vinen* funguje jako přívlastkové adjektivum *provinilý,* neužijeme-li zpodstatnělých označení *vinník, vinnice*).

Právě pro vysloveně slovesnou povahu se drží krátké tvary nejlépe u příčestí trpných — i tehdy, když se předmětové nebo jiné určení nerealisuje: *jsem připraven* (k něčemu) — nebo ani realisovat nemůže (u sloves přechodných: předmět u slovesa činného se stal podmětem ve vazbě trpné nebo stavové: *pokoje jsou zařizovány, zařízeny*).

Tento zmíněný rozdíl mezi platností tvarů krátkých proti tvarům dlouhým může se ovšem projevit jen u těch adjektiv, která dvojí tvary mívají. Je to však na druhé straně úkonný rozdíl dosti podstatný: vede

---

[11]) T. j. všemi druhy adverbiálního určení, pokud udávají okolnosti vnější (místo, čas, prostředek, původ) nebo „vnitřní" (příčinu, účel, zřetel, výsledek). Zejména tyto druhé vazby se u adjektiv těžko rozlišují od předmětných: Tak *proviniti se čím* obsahuje určení prostředku, avšak touž vazbu u adjektiva *(vinen čím)* je lépe chápat za předmětovou pro jistou výlučnost a přímost vztahu (*vinen čím* nemá vedle sebe v podobné funkční konkurenci *vinen kde, kdy...,* jako je tomu u *provinil se dne... v hostinci... urážkou* atd.); *vítán někomu* (zřetel) lze chápat předmětně podle *užitečný/škodlivý někomu* (kam přenášíme předmětové pojetí od finitních tvarů slovesných: *prospívat/škodit komu*).

Jen určení vlastního způsobu udává nikoli okolnosti, nýbrž samu kvalitu znakového slova (slovesa nebo adjektiva): *hezky modrý, hezky četl...* Vzhledem k němu není tedy sloveso nebo adjektivum transitivní (ve smyslu pozn. 8).

někdy dokonce k lexikalisaci obou tvarových řad (t. j. k jejich slovně významovému rozlišení), jako u zmíněných už tvarů *prost, hoden* (a vlastně i *vinen;* a srovnej níže podobnou lexikalisaci u *hotov, živ* a *mrtev*).

Pro tento podstatný funkční rozdíl lze říci, že pokud adjektiva předmětem nebo příslovečným určením s ním kolidujícím určena bývají, potud o tento krátký tvar usilují, nejde-li o takové adjektivní typy, kde je ovšem krátká forma vyloučena:

typ *dbalý, znalý čeho, zvyklý nač, podezřelý z čeho*... (adjektiva na *-lý* proti t. zv. příčestí minulému, jakožto součásti minulého tvaru); — typ *nepřátelský čemu* (adjektiva na *-ský);* — typ *slavný čím (*slaven* by kolidovalo s příčestím trpným od slovesa *slaviti)* a podobně *hojný čím, zkušený v čem, úměrný, přiměřený čemu;* — konečně typ *vlastní, cizí,* t. j. adjektiva na *-í* (ač k *cizí* se ojediněle, na př. u Bezruče, i tvar *ciz* vyskytuje).

Mimo tyto typy zbývá už celkem málo přídavných jmen, která — v určení předmětem — krátké tvary nemají: *chtivý čeho; příjemný, příslušný, příbuzný; jasný, drahý, milý, vzácný*... většinou, jak vidno, s rekcí dativní, která je vlastně nejmíň předmětová.

Toto je mimo to ona skupina přídavných jmen, kde jsou možné tvary ženské nebo střední *nad obvyklý rozsah* tvarů mužských. Kvůli relativní úplnosti tu tato adjektiva shrnuji (ve tvaru ovšem ženském nebo středním, poněvadž mužský je nemožný nebo neobvyklý; střední tvar a množné tvary jsou možny vždy, existuje-li tvar ženský, někdy i nadto):

zřejma, zjevna, potřebna, užitečna, platna, příjemna, odporna, obtížna, řidčeji *pomocna, lhostejna, vzácna, totožna*... — nadto neutra, po př. i plurály *společno, svato* — jen neutrum *jasno* — a celý typ *srozumitelna, pochopitelna, postižitelna, myslitelna, zjistitelna*... (s mužským rodem na *-telný*).

Jinak může mít celé jádro adjektiv určovaných předmětem krátké tvary veskrze:

s 2. pádem: *pln, syt* (řídké *lačen*), *blízek (čeho* i *čemu), dalek, prost,*[12]) *vědom si, schopen* (řídké *mocen*), *účasten, pamětliv, poslušen, dychtiv, žádostiv čeho;*

s 3. pádem: *blízek, přítomen, přístupen; podoben, roven; znám, patrn; vítán, milostiv, nakloněn, věren, oddán, vděčen, nápomocen, škodliv, povinen, podroben komu* neb *čemu; dlužen* v. dále;

se 4. pádem máme *dlužen komu co* s dokonalou rekcí slovesnou, která tvar *dlužen* vylučuje vlastně z adjektiv: je jen přísudkovým tvarem jako *rád* a je znám v krátké podobě (jako příslovečné *rád* a *jakživ*) často i v těch nářečích, která krátké tvary nemají;

se 7. pádem: *spokojen, jist, bezpečen, znám, vinen, povinen; bohat* a zejména *hrd (čím, nač)* patří spíše ke skupině další (pod 2);

s předložkovými pády: *hotov s čím // k čemu, ochoten k čemu, vděčen komu zač, zvědav nač, spokojen s čím,* zřídka *pečliv oč, citliv nač, hluch k prosbám, spravedliv k nepřátelům*...; mimo to ze zmíněných už výše *neschopen k čemu // čeho, vinen na čem // čím, hrd* a *bohat (chud) nač* (zřetelové určení)...

2. Určeností předmětem se projevuje slovesná povaha adjektiva, volající po zvláštním vyjádření formálním, nejvýrazněji. Daleko méně už váží sblížení se slovesem, na které se ve školských mluvnicích zřetel hodně obracívá, totiž *přechodnost znaku,* jeho *časová měnnost.*

---

12) Proti lexikalisovanému *daně prostý, cla prostý,* vlastně *daněprostý, claprostý*... Podobně jsou lexikalisovány výrazy typu *hudbymilovný, pravdymilovný* (samo **milovný* prakticky neexistuje) a *světa zkušený* (slovosled!); že tu nejde o aktualisované určení předmětem, ukazuje kromě slovosledu právě dlouhý tvar adjektiva.

Tento činitel rozhoduje o užití krátkých tvarů vlastně jen u malého počtu vlastních adjektiv (nehledíme tu k příčestím trpným), z nichž značná část je stejně dále určitelná těmi druhy příslovečného určení, jež jsou blízké určení předmětovému (v. pozn. 11). Proto činitel časové měnnosti vystupuje nejzřetelněji u těch adjektiv, která takového určení schopna nejsou, nebo přesněji řečeno (poněvadž není takových adjektiv, aby nemohla mít u sebe adverbiální určení), vystupuje tehdy nejzřetelněji, když není takové určení (příbuzné předmětové rekci) realisováno:

je živ (= žije, je na živu) — *ten váš chlapec je příliš živý; dělník je smrtelný, práce je živá; i každá rostlinka je živá* (t. j. vůbec, nejen v této aktuální situaci);

podobně *už je mrtev: ten váš chlapec je jaksi mrtvý* (ve vyučování);

dalo by se uvést i zmíněné už *hotov* ve vazbách typu *už jsem hotov* (= ,*připraven*' nebo ,*v koncích*'), *kabát je už hotov* (= *dohotoven*), odlišené významově v těchto výrazně slovesných vazbách od přívlastkového *hotový kabát* (přeneseného *hotový blázen);*

podobně jako u *hotov k čemu* mohou být i krátké tvary *živ* a *mrtev* nadto ještě motivovány zřetelovým určením *(pro mne je už mrtev, pro mne je ale stále živa ...).*

Podobně jako *hotov* má participiální povahu někdy *syt: už jsem syt (nasycen).* Častěji se ovšem vyskytuje ve významu přeneseném a určeno předmětem *(už jsem toho syt).*

Tvarové rozdíly se ve všech těchto případech více nebo méně lexikalisují, rozlišují významem slovníkovým.

Jinak je však tato okolnost, časová měnnost znaku, pro použití krátkého tvaru dost irrelevantní (nezávažná). Příklady typu *otec byl nemocen, ale už je zdráv, jste příliš zvědav* — proti *otec je zdravý, ten hoch je zvědavý* (se zdůrazněným větným přízvukem na adjektivu) nebo zcela obecné *člověk už je zvědavý a veselý* — uváděné školskými gramatikami, jsou asi tak optimálními příklady na tuto thesi, ale zároveň ukazují, že jsou ve hře i činitelé jiní. Srovnej na druhé straně, že i v příkladě *je ženatý* (proti *je už měsíc ženat*) lze nahradit dlouhý, normální tvar krátkým i na označení stálého stavu *(je ženat a má tři děti).* Viděli jsme dále, že se dá sice říci *vždyť jste ještě mlád,* ale ne *vždyť jste ještě mláda, jste jaksi vesel,* ale ne *vesela, jste ještě hodně sláb,* ale ne *slába* ... Přesněji než o „časové měnnosti" bylo by snad třeba mluvit, že při dlouhých tvarech nejde o vázanost na čas vůbec: vždyť i při kvalifikaci dlouhého období, ale vázaného na čas, při jakékoli vázanosti znaku na čas lze užít krátkého tvaru spíše nežli dlouhého *(hoch byl* vždy *zdráv a vesel,* jako hoch *byl zdráv a vesel),* kdežto nejhorší podmínky má krátký tvar s vyslovenou mimočasovostí: *člověk je už zkrátka zvědavý a veselý, hoši bývají veselí a zvědaví* (nelze ovšem ani tu krátké tvary vyloučit: *člověk bývá obyčejně vesel a zdráv* ..., zejména v 1. pádě rodu mužského). Pochybujeme však, že by se poměr *děti byly hladovy//hladové* cítil jako poměr stavu přechodného k trvalému; zato jasnější je rozložení obou tvarů v případech *děti přišly hladovy* (vedle *hladové*): *děti jsou od přirozenosti velmi hladové, děti bývají v tom věku hladové, ale zdravé* ...

Kříží-li se výrazná přechodnost znaku (t. j. vysloveně vyjádřená)

s výraznou jeho trvalostí, nepřekáží to užití krátkých nebo dlouhých tvarů podle zřetele uvedeného v bodě 1; ten je objektivní:

jen přechodně, po dobu války, byly u nás kostely plné, plná byla ovšem i divadla (je tedy přechodnost znaku vyjádřena přesto tvarem dlouhým, poněvadž dále neurčeným); — *drahanské lesy jsou stále plny borůvek a jahod* (stálý znak vyjádřen tvarem krátkým, poněvadž dále určeným; v tomto případě lze ovšem užít i tvaru dlouhého, normálního, a to spíš nežli naopak v případě prvním tvaru krátkého):
za doby Homérovy byla Malá Asie plna // plná lvů...

Z uvedeného už případu *jste ještě mlád,* ale i *vypadáte mlád, nejsem zvědav, je jaksi vesel, jsem ženat a mám tři děti...* je vidět, že máme-li kvalifikovat funkci těchto krátkých tvarů adjektiv, adjektiv, jež obyčejně nebývají dále určena, nemůžeme o nich říci nic více, než že mají platnost přísudkovou. Jen někdy tu zřetelně přistupuje moment aktualisační, poukaz na aktuální platnost; *rozhodujícím* je jen u adjektiv *hotov, živ, mrtev* — nikoli však u adjektiv ostatních:

mlád — stár, řídké *silen — sláb, zdráv — nemocen, churav; šťasten, vesel, laskav — smuten, mrzut, bled,* řídké *truchliv; hladov, lačen, střízliv, žízniv — syt; bohat — chud; bos* protějšek *obut*); *ženat* (proti *svobodný* spíše nežli *svoboden,* které má rozsah širší, t. j. význam obecnější); řídké jsou tvary *čist, tich, něm, trpěliv* a zejména *mlčenliv, spravedliv, škodliv* a *domýšliv...* Sem konečně bych zařadil i řídké ženské tvary *skromna/pyšna, skromny/pyšny,* mimomaskulínové tvary *(ne)možna, o, y* (ale i lexikalisované *nemožni*), *nutna, o, y* a řídký plurál *nechutny* (takové scény bývaly velice *nechutny*).[13])

Mnohá z těchto adjektiv mohou být dále určena:

o *syt čeho, zvědav nač, smuten z čeho, bohat, chud čím (nač)* byla už výše zmínka; srov. dále *čist jsem krví tohoto spravedlivého, ženat s kým, truchliv proč, hladov, domýšliv nač* (pišni nač)... až i *silen čím, mlád lety,* ale *stár rozumem.*

Právě přídavná jména z této skupiny mívají zpravidla největší frekvenci u tvarů mužských. Ženské a plurálové krátké tvary jsou dlouhým příliš podobny, a přece zase od nich rozdílny: jediná přísudková platnost — v níž stejně převážná část adjektiv mívá jen tvary dlouhé — nastačí na odůvodnění a udržení tohoto mimořádného jevu. Proto zde krátké tvary ustupují dlouhým nejvíce.

Hlavně pro tuto skupinu krátkých tvarů adjektivních, tvarů, motivovaných jenom přísudkovou funkcí (postavením v přísudku) je závažné zjištění Trávníčkovo (*Mluvnice* II, str. 480—482) a Šmilauerovo (Skladba, str. 160, že určují-li tato adjektiva osoby, jsou krátké tvary častější (nebo jedině možné): chlapec je *zdráv* — zub je *zdravý,* jak je *stár* (ten chlapec)? — jak je ten hrad *starý?* (zřídka *stár*), jsem *vesel* — pokoj je *veselý...*

Při hlavní motivaci krátkého tvaru jeho transitivní funkcí (jeho další určeností) je tento zřetel jen na pohled závažný. Fakt, že nejčastěji i tu bývají krátké tvary u adjektiv,

---

13) Přehled krátkých adjektivních tvarů v přibližně maximálním rozsahu a zahrnujícím i případy idiomatisované, zpříslovečnělé, srov. u Šmilauera, *Skladba,* str. 155—160.

určujících osoby, plyne z lexikálního poměru mezi adjektivem a substantivem. Jen živá bytost a zejména osoba dovede být *vděčna* zač, *pamětliva* čeho, *poslušna* zákonů, *přístupna* dojmům, *nápomocna, oddána* nebo *podrobena* komu, *jista* si čím (ale ovšem i *žádostivá, zvědavá, věrná* a *spokojená*). — Na druhé straně sám Šmilauer přímo konstatuje, že některá adjektiva v krátkém tvaru *(pln, prost, znám, hotov)* mohou být určením substantiv neživotných. A našlo by se jich víc, je tomu tak obecně, když to jen lexikální vztah připouští (ten kámen byl tím *vinen*, že si roztrhl koleno; les byl *nápomocen* partyzánům — a Trávníček uvádí přímo „kraj je *bohat* na kovy"). — Přesto lze opravdu právě vlivem této převahy krátkých tvarů při určení osob jistěji říci *byla plna ochoty* nežli *taška byla plna smetí* (raději *plná*).

Dále je ovšem třeba hledět i k tomu, zda jde o určení skutečné, aktualisované, ne vlastně implicitní. Řekne se téměř jen „sklenice byla *plná* vody, piva, vína ...". U sklenice je *plný* přímo asociováno s nápojem, udání nápoje není tedy ani vlastní určení, je v tomto případě jaksi implicitně obsaženo ve znaku *plný*. Naproti tomu *sklenice byla plna červů, zelených kuliček* a pod. je už s krátkým tvarem běžnější.

V platnosti doplňkového určení nahrazují se čistě knižní typy *chodí bos, stál něm (tich), vstoupil kliden* v jazyce hovorovém normálnějším určením adverbiálním *(chodí bosky, stál tiše, vstoupil klidně)*, nebo dostává doplňkové určení vlastní adjektivní podobu *(vstoupil klidný a odhodlaný)*.

Platnost přísudkovou mívají tedy, jak už řečeno, velmi často i dlouhé, normální tvary adjektivní u té větší skupiny přídavných jmen, která ani krátké tvary mít nemohou (adjektiva na *-ský*, látková na *-ěný/ený/ný* a *-ový*, slovesná na *-ý*, maskulina na *-telný* atd. a pak hlavně všechna adjektiva na *-í*, jsou mezi nimi produktivní třídy adjektiv na *-ní*, komparativy a superlativy atd. atd.). — Mimo příčestí a přivlastňovací adjektiva na *-ův* / *-in* krátké tvary přídavných jmen do žádné produktivní třídy nenáleží ...

Ale též předmětem mohou být — jak jsme viděli — určena i přídavná jména v normálních dlouhých tvarech: Když tedy dlouhé, normální tvary konkurují co do své platnosti *za všech okolností* tvarům krátkým (vyjmouc ovšem případy lexikalisované), vyplývá z toho, že tyto krátké tvary nejsou mluvnickou kategorií nezbytně nutnou, že tedy stále ustupují, držíce se — mimo příčestí trpná — hlavně tam, kde se dá tvarové dvojitosti v samém přísudku dobře využít k rozlišení

a) buď lexikálnímu: *je živ, mrtev — je živý, mrtvý* (potom ovšem od *živý* = ‚čilý' a *mrtvý* ve významu ‚neprůbojný' nelze tvořit krátké tvary) — nebo

b) na rozlišení druhotnějších mluvnických úkonů: *jeho pád je jistý; pozor, sklenice je plná!* (adjektiva jsou tu netransitivní) — *jsem si jeho pádem zcela jist, sklenice byly plny různých zavařenin* (adjektiva jsou tu transitivní, dále určena).

Ovšem i u mnoha případů v této druhé oblasti jde vlastně nakonec též o rozlišení lexikálně stylistické: *být si jist* = *věřit, být dalek čeho* = *nechtít, nemít v úmyslu.* Takže se nakonec opravdu v češtině přesouvá význam morfologického rozlišování dvojích tvarů adjektiv, pokud ještě existuje, z oblasti mluvnice (v užším smyslu) do oblasti lexika nebo stylistiky. Čistě stylistické je dnes většinou rozlišování dvojích tvarů v oblasti 2., v případech typu *děti byly hladovy/hladové.*

Když už vládne tvarové kolísání, zvláště je-li krátký tvar držen jenom platností přísudkovou, bez dalšího určení předmětem... Chápeme, že za takovýchto okolností, t. j. při funkčně irrelevantním (nedůležitém, nerozlišeném) střídání typů *děti byly hladové / děti byly hladovy,* se může uplatnit konečně i

3. poslední zřetel vzhledem k použití krátkých tvarů, to jest *tvarová souhra: byl všecek zarmoucen* (krátký tvar u *zarmoucen,* protože stojí vedle *všecek*) — byl *celý zarmoucený.* Tento zřetel je ovšem také subjektivní, nevylučuje případy opačné (III. díl Havránkovy *Cvičebnice,* str. 111 případy typu *všecek šťastný, celý šťasten* — zdá se — alespoň připouští a Šmilauer prohlašuje ve Skladbě, str. 160, tvarovou harmonii výslovně za pouhou tendenci). Má však tato tendence po tvarové souhře přece jen důležitý význam: vedle totiž účinku zábranného, negativního (t. j. potlačení krátkého tvaru v typu *celý zarmoucený,* a hlavně v typu *byl mladý a nezkušený, byl už starý a sešlý*) má snaha po tvarové harmonii i účinek opačný, t. j. pro uplatnění se krátkých tvarů účinek kladný: *pomáhá k existenci* též těm tvarům, které by se bez tvarové souhry neobjevily: *příliš tvrdi, příliš hrdi jsme dosud* (Šmilauer, Skladba, str. 160); *krátké tvary jsou někdy dlouhým příliš podobny a přece zase od nich rozdílny.*

III. Krátké tvary neutrální na označení kategorie stavu nebo modality

Maximální rozsah krátkých tvarů přídavných jmen, jak jsme jej v předchozí kapitole zhruba vymezili, přesahuje jenom existence krátkého neutrálního tvaru na *-o* v typu *je mi smutno, stydno, horko, chladno* (synonymum *zima), je tam smutno, sychravo, teplo, chladno (zima:* 2. stupeň *tepleji, chladněji, zimněji)* a pak v postavení před vedlejší větou nebo před inf. I tu se někdy konkurence tvarů adjektivních a adverbiálních neutralisuje (případy hořejší jsou adverbiální vždy), což už samo ukazuje na to, že tu má krátký tvar přídavného jména platnost spíš adverbiální než adjektivní: *je lehko říci = je lehké říci,* ale i *je lehce říci* — jako *je mi tak lehko // lehce; je těžko věřit* je funkčně stejné s *je dobře věřit // je dobré věřit.* Jde tu tedy o případy *je zajímavo, že..., je bolno pohledět..., je příjemno, sladko spát pod střechou, když dešť bubnuje do oken // sladko je žíti..., je snadno mluvit o lásce* atd., hlavně však typy *je možno* (synonymum *lze*), *nutno, záhodno* (synonymum *je třeba, potřeba, zapotřebí*) *říci, jednati* — nebo *aby se řeklo, jednalo.* — Přidal bych sem i (jen otázkový) typ *je libo čaj?,* kdežto *jak je libo* tvoří přechod k hořejšímu typu *je mi smutno, veselo, hořko, stydno, horko, mdlo... (zima, malátně...).*

Všimněme si, že — za prvé tyto „krátké neutrální tvary" kolidují na svých místech co do své platnosti i s příslovci (včetně substantivních příslovcí typu *zima, třeba, potřeba, zapotřebí* — k nimž se blíží typ *teplo,*

sucho, chladno), i s přídavnými jmény (před infinitivem nebo před vedlejší větou) — a za druhé, že tu máme před sebou často i takové „krátké neutrální tvary“, ke kterým ani vlastní adjektiva neexistují *(radno, záhodno, stydno)*, nebo jsou velmi řídká (básnické *bolný*), nebo se rozdíl mezi adjektivem a tvarem na *-o* začíná lexikalisovat: poměr *libý-libo* (vystupující jen v neosobném sousloví *je libo —?, jak je* [+ případný 3. pád zájmena] *libo*).

Máme tu před sebou t. zv. „neosobní přísudkové“ typy (M e š č a n i n o v, *Členy predloženija i časti reči*, str. 270—275), jež nazývají ruští linguisté (V i n o g r a d o v, *Russkij jazyk*, str. 399—241) i „kategorií stavu“, třebaže Meščaninov (na uv. místě str. 273) poznamenává, že tvary typu *nužno, nado, možno* dodávají vlastně slovesu významovému (stojícímu v infinitivě) „modálního odstínu“.

Označení „kategorie stavu“ je tedy vhodné jen pro první zmíněný typ takovýchto „stavových adverbií“, t. j. těch, jež stojí mimo postavení před infinitivem nebo před vedlejší větou, pro typ *je mi smutno, hořko, teskno, chladno, horko* ... (proti vlastním adverbiím ve větách *smutně se díval, hořce plakal, teskně pohlížel za matkou, chladně odtušil, horce dýchal* ..., udávajícím kvalifikaci slovesného nebo adjektivního obsahu.

Uvidíme, že musíme rozlišovat dvě kategorie, *modální* a *stavovou*, nakonec i s hlediska formálního.

A. Vezměme nejprve *modální* kategorii s úmyslným zastřením přímého apelu, se zastřením mluvnické osoby.

Jde o případy zmíněných typů *je možno / nemožno říci* (synonymum *lze / nelze říci*) // *je možno / nemožno, aby se řeklo* — a *je nutno* (synonymum *třeba*) *jednat* // *je nutno (třeba), aby se jednalo;* vypočítávám je s relativní úplností:

1. pro modus „možnostní“ a odvozené modifikace máme

a) kromě základního zmíněného typu *je možno* ... dále typy *je lehko, těžko, snadno, obtížno říkat takové věci* (zřídka i *je volno říkat i takové věci?* — obyčejně v otázce). — Řidší modifikace a zároveň odvozenější modus (příjemnosti-nepříjemnosti) máme v případech

b) *je sladko, milo (nemilé), (ne)příjemno, (ne)radostno, smutno, hořko, trpko říkat takové věci.* — Ještě odvozenější je příbuzný modus

c) *je (ne)zajímavo, (ne)užitečno, (ne)prospěšno, (ne)vhodno,* zřídka *nepřirozeno* (častěji *-é*), *ohavno, stydno, hříšno* říkat takové věci ...

V dalších synonymních typech, jež se obsahově přimykají buď ke skupině b) nebo c), nebo se ještě více od nich vzdalují, lze užít jen tvarů adjektivních (které jsou ovšem vždy možné, nebo dokonce někdy častější i u některých typů předchozích):

je (ne)správné, neprozíravé, nemoudré, odvážné, zbabělé, hledané, divné, hloupé, problematické říkat takové věci ...

2. Pro modus „nutnostní“ jsou k disposici adverbia *nutno, nezbytno; potřebno* — odvozenější *záhodno, radno říci* (nebo *aby se řeklo*); jsou s nimi souznačná substantivní adverbia *třeba, potřeba, zapotřebí.*

V obou těchto jmenovaných modálních typech, tedy v celé kategorii modální, *lze nahradit vždy příslušná adverbia na -o adjektivními tvary na -é*, a to tím více, čím je modální odstín odvozenější, čím více se přechází od pojetí „modu“ k pojetí „kvalifikace“.

Kvalifikace je ovšem možná i vlastním adverbiem, kterým se však obyčejně kvalifikují slova už „kvalifikační“, slovesa a přídavná jména — nebo je příslovce samo vlastním, integrálním přísudkem. Ovšem jen v *nejvšeobecnějším* a zároveň nejvlastnějším případě kvalifikace si *oba* kvalifikační typy (kvalifikace adjektivem a adverbiem) kolidují: *je dobře dívat se kupředu (je dobré dívat se kupředu)* — *dívat se kupředu je dobře // dobré;* podobně lze obměnit *je zlé // zle založit ruce do klína . . .; je špatné // špatně, když se jen kritisuje . . .*

Vlastním (integrálním) přísudkem mohou být ovšem i sama m o d á l n í adverbia v typech *ponechat to tak je nemožno; vědět, jak to dopadne, bylo nutno* (s organickou pausou po podmětovém výrazu, tedy po *tak* ve větě první a po *dopadne* ve větě druhé). Ovšemže jasněji též v typech *je možno, že se takové věci říkají* a (v ještě jasnějším, ač ovšem řídkém typu) *je nutno, že se takové věci říkají.* — Též tvar *jisto* (v typu *je jisto, že se takové věci dějí)* lze pokládat za modální adverbium, ač se vyskytuje právě jen jakožto integrální přísudek.

Jinak se označuje kvalifikační pojetí na odlišení od modálního kromě změny tvarové též změnou slovosledu. Právě když změníme slovosled tak, že zdánlivý krátký tvar adjektiva (a ve skutečnosti modální příslovce) z postavení před infinitivem nebo vedlejší větou vypadne, t. j. když chceme podmět, vyjádřený infinitivní vazbou nebo vedlejší větou opravdu vlastně kvalifikovat, je obyčejně třeba změnit krátký neutrální tvar na skutečný adjektivní (t. j. dlouhý): *sníti je sladké, studovat geologii bylo velmi zajímavé, poslouchat ho bude velmi příjemné; že to přijde, je možné; aby se to dohnalo, je nutné . . .*, tedy i při ponechání infinitivu jakožto skutečného[14—15]) podmětu — natož pak při podmětu substantivním *(studium tam je nemožné, vzdělání je nutné . . .).* — Jen někdy je možno ponechat adverbiální tvar na *-o* (ve zmíněných typech *ponechat to tak je nemožno; vědět, jak to dopadne, bylo nutno* — vedle adjektivních tvarů na *-é.* Podobně v typech hodně příbuzných.[16]) Někdy je to dokonce nutné, když

[14—15]) V typech *je možno, nutno, třeba pracovat . . .* nelze přirozeně infinitiv za podmět pokládat . . . Podmět je v těchto větách neurčitý, ovšem většinou záměrně stylisticky zastřený (*je nutno jednat* = musíme, musíš, musíte . . . jednat); spojení modálního příslovce s infinitivem vyjadřuje jistý modus, způsob přísudkové platnosti, způsob, jak slovesný přísudek (významového slovesa v infinitivě) platí.

[16]) Tak na př. v typech *říkat takové věci je těžko, lehko, snadno, obtížno, nevhodno . . .* — vedle běžnějších adjektivních tvarů na *-é.*

U tvarů *radostno, odporno (ne)myslitelno . . .* může dojít ke křížení pojetí adverbiálního (t. j. modálního) a adjektivního (t. j. kvalifikačního). Ve větě *je nemysliteno říkat teď pacientovi pravdu* lze *nemyslitelno* nejlépe chápat za modální adverbium (vlivem souznačného typu *je nemožno . . .)*, ale není zcela vyloučeno ani pojetí adjektivní vlivem typů *je nesnesitelno pomyšlení, že . . .*, jež jsou jen slovosledovými variantami typů (ovšem zcela řídkých; srov. předchozí kapitolu) *jeho počínání bylo nepochopitelno, nesrozumitelno.* — Ve skutečnosti tato kolise pojetí není tak silná. Typy posledně zmíněné jsou právě velmi řídké, takže vyskytne-li se tvar *nemyslitelno, radostno . . .* mimo postavení před podstatným jménem středního rodu a před vedlejší větou *(je nemyslitelno, aby se trpěla sabotáž* = je *nemožno trpět sabotáž)* jde o modální adverbium. Ostatně se modální adverbium u tohoto typu adjektiv vyskytuje jen k adjektivu *(ne)myslitelný* a snad k *neudržitelný.*

tvar dlouhý (vlastní adjektivum) ani neexistuje, t. j. když nám nezbývá ani kvalifikace jiná než adverbiem modalitním: *říkat takové věci veřejně, nebývá radno (záhodno, je stydno).*

Volíme-li pro tvary typu *nutno, možno, radno*... (a funkčně souznačné typy *lze, třeba, zapotřebí)* název „modální adverbia", nechceme, aby došlo k záměně s t. zv. způsobovými adverbii, t. j. vlastními příslovci, mívajícími ve větě funkci příslovečného určení vlastního způsobu. Jde tu přece při t. zv. určení způsobu nikoli o určení *způsobu přísudkové platnosti* (t. j. platí-li přísudek, či ne, může li či nemůže platit, je-li nutný, žádoucí a pod.) — to vyjadřují naše modální adverbia. U způsobovaných, t. j. vlastních adverbií typu *pěkně, rychle*... jde o udání *jakosti slovesného nebo adjektivního znaku jako takového* (tedy ne jako přísudku); v. už konec pozn. 11.

Po výtce kvalifikační ráz má

B. kategorie *stavu.*

Ale *stavová adverbia,* jimiž se vyjadřuje, *nekolidují tu nikdy s adjektivy,* nedají se nikdy adjektivními tvary nahradit. Už proto je nutno volit pro tvary na *-o* v typu *je mi (tak) smutno, je tam smutno* označení „adverbia stavová". Neboť dochází-li k tvarové kolisi, pak jenom s *adverbii vlastními: je mi tak sladko // sladce.* A to je onen výše zmíněný závažný rozdíl formální, který obě kategorie — kromě vlastního rozdílného pojetí ovšem — jasně odlišuje:

U kategorie modální si konkurují tvary *modálních* adverbií vždy s tvary *adjektivními* (výjimkou je tu kolise *vlastního* adverbia s adjektivem v typu *je dobře // dobré říci vždy pravdu;* v. výše) — a snad jen u typu *je snadno // snadné, je lehko // lehké, je těžko // těžké* říci... si lze ještě nadto představit i konkurenci s vlastním adverbiem: *je lehce poznat, že se mýlí = je lehko poznat... = je lehké poznat, že se mýlí.*

Některá adverbia stavová jsme už viděli zároveň mezi modálními *(smutno, stydno, lehko, těžko, milo, příjemno, radostno, sladko...).* Tam jsou ovšem většinou výrazem okrajových modálních typů.

Při vypočítávání typů adverbií modálních jsme viděli, jak výrazem typů od vlastních kategorií modu se vzdalujících se stává poznenáhlu adjektivum.[17]) Podobně se setkáváme v oblasti výrazů na označení stavu vedle adverbií modálních s adverbii vlastními, a to v obou stavových typech a) *je mi (tak) smutno,* b) *je tam smutno:*

V typu a) je užití vlastního adverbia podmíněno někdy právě přítomností ještě dalšího „kvalifikujícího" adverbia *tak*[18]) *(je mi smutno : je mi tak smutno //* řidčeji *smutně);* ale tento jeho vliv není veliký, nepadá na váhu u vlastních stavových typů, projevuje se nejvíce na jejich

---

[17]) Tím více, čím odvozenější modální modifikace vznikají. Srov. tu řadu „možnost/nemožnost — snadnost/nesnadnost — příjemnost/nepříjemnost — ještě odvozenější typy". A podobně „nutnost — potřeba — užitečnost — příjemnost". V odlehlejších oblastech rozlišení obou uvedených výchozích modů mizí.

[18]) Kvalifikuje zcela obecně; je zdůrazněním subjektivního stavu.

okraji (v. níže). — Podobně je celkem malý rozdíl mezi typy a) a b) v užití stavových adverbií (na -*o*) proti adv. vlastním (na -*e*, -*ě*).[19])

Na rozdíl obou typů upozorňuji proto, že se liší poněkud obsahově: typ a) vyjadřuje stav subjektu (který je psychologickým podmětem), typ b) stav prostředí. Má to přirozeně odraz hlavně ve slovníku, ve volbě adverbií, vhodných na označení těchto obsahů. — Tak jen k typu b) patří adverbia *mrtvo, živo, vzdušno, sucho, mokro, prašno, blátivo, deštivo, sychravo, mlhavo*...[20]) (adverbií *dušno, dusno, studeno, teplo, chladno*... lze užít i v typu a). Je zajímavé, že u těchto adverbií není téměř možná ve vyjádření stavu kolise s adverbii vlastními (snad jen *vzdušně* vedle normálního *vzdušno* nebude tak vzácné — srov. konečně pozn. 19) a je tu dost ostrý přechod k adverbiím *krásně, pěkně, ošklivě, špatně, dobře, zle*..., kterých se užívá ovšem i na označení stavu subjektu, tedy ve skupině a). — Jen tomuto typu a) patří adverbia *úzko, stydno* (jen tak); *hořko, trpko* (řidčeji *je mi tak trpce* a zejména *hořce)* a většinou i *bolno (bolestno), sladko, teskno* s obvyklejšími variantami na -*e*/*ě*.

Ostatních adverbií, nejvlastnějších stavových adverbií, lze užít v obou typech: *je mi smutno, je mi tak smutno*//řidčeji *smutně, je tam smutno (tak smutno*//*smutně)*; podobně *veselo (tak veselo*//zřídka *vesele), lehko (tak lehko*//*lehce), těžko (tak těžko*//*těžce), teskno (tak teskno*//*teskně)*, řídké *těsno* má jako označení stavu asi jen zřídka podobu *těsně, mdlo*//*mdle*... U všech těchto adverbií jsou vůbec tvary na -*e*/-*ě* *řidší*, někdy vzácné a v typu b) *je tam veselo, je tam tak těžko, mdlo* jsou téměř výlučně tvary na -*o* podobně jako v zmíněných už typech *dušno, dusno, studeno, teplo, chladno*. Jen tvary *je mi tak mdle, těžce, lehce* nejsou tak vzácné. U dalších takových typů je kolise obou tvarů (na -*o*: -*ě*/*e*) častější, až se konečně užije na označení stavu jen vlastních příslovcí na -*e*/*ě*: *je mi tak volno*//*volně (je tam volno*//*volně* a jen lexikalisované *nevolno: bylo mi nevolno), tak bolno*//*bolně, tak mile*//*milo (je tam tak milo*//*mile), je mi tak sladko*//*sladce; je mi tak malátně*//zřídka *malátno (je tam tak malátně*//*malátno)*; podobně *je mi žalostně*//zřídka *žalostno (je tam žalostně), bolestně (bolestno)*/*tak bolestně, radostně (radostno)*/*tak radostně* (zřídka *radostno), je mi příjemně* (zřídka *příjemno)*/*tak příjemně* — až u typů *(po)divně, zajímavě*, vulgárního *děsně, blbě* a zmíněných adverbií *krásně, pěkně, dobře, ošklivě, špatně, zle* — a dále u odvozenějších typů *svátečně, velebně, slavnostně*... *jaře, divoce*... máme na označení stavu jen adverbia vlastní. (Nelze též samozřejmě utvořit adverbium na -*o* k adjektivům na -*í*, u stejně už vzdálených typů *svěže, letně, intimně* a pod.). Od adjektiv *bolestný, malátný* Příruční slovník tvary na -*o* neuvádí.

Přes tuto formální nehotovost kategorií stavu a modality, danou jednak výrazovou konkurencí s typy jinými, ne vlastně, příznakově modálními nebo stavovými *(je mi špatně, je těžké mlčet)*, jednak homonymitou alespoň typů modálních *(je těžko za těchto okolností mlčet* lze chápat i za větu dvoučlennou s přísudkem *těžko)*, nehotovost, způsobenou neznatelným přechodem ke kategorii kvality vůbec — vidíme, že čeština je přesto

---

[19]) Záleží na tom, zda je příslušné adverbium svým významem vhodnější na označení stavu subjektu, či stavu prostředí. Tak se mi zdá, že na př. v typu *je mi radostno* lze tvar na -*o* tíž nahradit tvarem na -*ě* než v typu *je tam radostno*//*ě*.

[20]) Příruční slovník tato a další adverbia jako adverbia většinou uvádí (i když neuvádí funkční rozdíl mezi typy *dusno*/*dušně)*. Jen *blátivo (v polích bylo blátivo)* uvedeno pod *blátivý* proti témuž typu *před polednem bylo deštivo*, uvedenému správně jako adverbium.

mezi jazyky slovanskými jediná, u níž lze přece jen o kategoriích těchto mluvit i po stránce formální; mluvit o modálních a stavových adverbiích, odvozených od adjektiv a odlišených tvarově od vlastních příslovcí. — Máme zvláštní skupinu adverbií na *-o*, která v platnosti stavové kolidují někdy s vlastními adverbii[21]) a v platnosti modální mohou konkurovat se skutečnými adjektivy (jen zcela výjimečně s vlastními adverbii: *je lehko / lehce / lehké poznat*...). Tato konkurence se skutečnými adjektivy je zcela vyloučena u adverbií stavových, u nichž je někdy nadto vyloučena i konkurence s vlastním adverbiem (v. pozn. 21). Ostatně však ani konkurence s adjektivem není u modálních adverbií častá a není obvyklá u nejvlastnějších modálních adverbií *(je nutno, možno... říci)*, a někdy není dokonce ani možná, když vlastní adjektivum chybí *(záhodno, stydno, radno)*. Leč konečně, jde nejvýš o *tvarovou konkurenci*. Hlavní je, že zvláštní třída adverbií, odlišená dosti dobře od adverbií vlastních funkčně i formálně, existuje. I konkurence s adjektivem tíhne ostatně k funkčnímu rozlišení, lépe řečeno žije z možnosti dvojího různého použití, má zdroj v dvojím různém pojetí: Typ *je nutné uvědomovat si vlastní chyby* s organickou pausou, s větně intonačním předělem po *nutné*, se cítí spíše za výraz věty dvojčlenné (*nutné* je samo o sobě kvalifikačním přísudkem; v podobném pojetí je ovšem možný i adverbiální kvalifikační přísudek *nutno*) — proti typu *je nutno si uvědomit vlastní chyby* (jednočlenná věta s přísudkem *je nutno si uvědomit*, zvláštním to „nutnostním“ modem slovesa *uvědomit si*); bezpodmětnost může pocházet ze stylistického zastření přímého apelu.

Rozdíl mezi typy (1) *raduji se, truchlím* — (2) *jsem vesel, smuten* — a (3) *je mi veselo, smutno*, se dá vymezit: typy 2 a 3 označují stavovost příznakověji (t. j. znakovým slovem časově neměnným, t. j. nikoli slovesem); typ 2 se spolu s typem 1 liší od typu 3 příznakovějším vyjádřením n o s i t e l e stavu (který je obdobou t. zv. agenta u sloves vyjadřujících činnost); ten vystupuje v typu 3 zastřeněji a spíše jako „paciens“ jistého stavu. Se zatlačením subjektu do pozadí souvisí pak změna shodného přísudkového adjektiva *(vesel, -a, -o)* v neshodný typ *veselo (je mi, jí, jim... veselo)*. Mohli bychom tedy místo názvu „adverbia stavová“ užívat i názvu „adjektiva v nepříznakovém tvaru“, a to přesto, že právě stavová adverbia se skutečnými adverbii (v odlehlejších oblastech) konkurují — proti adverbiím modálním (která konkurují s adjektivy).

Toto jemné rozlišování tvarově blízkých prostředků, tuto trojvrstvovitost „adjektivum — modální, po př. stavové adverbium — adverbium vlastní“ zná v rozsahu maximálním jen čeština spisovná. Modální typy *je možno, nutno, záhodno, radno*,[22]) *snadno, stydno... říci* jsou jazyku lidovému cizí. Vyjadřuje je slovesně, typy *můžeme říct, musíme říct, měli bychme / bysme říct* — neosobně *musí se říct, může se říct, mělo by se říct*,

---

[21]) Ne tam, kde je dosti těsné sousedství stavového adverbia s podobně znějícím neutrálním substantivem: *teplo, horko, sucho, vlhko, chladno...*, ale naproti tomu *je tam dobře, zle* (ač existuje *dobro, zlo*, ale významově ovšem příliš vzdálené) a zato nad tuto hranici není možná nebo běžná konkurence v typech *je mi úzko, stydno, smutno, veselo teskno...*

[22]) Podobně i jejich souznačné typy *je třeba říci, lze říci*. Jen *je potřeba říct mu to* se vyskýtá.

běžnějšími i v hovorové formě jazyka spisovného (tak, jak jsou, jen s *bychom* za *bychme*). Zbývají tedy jen běžné, ale odvozenější modální typy *je lehko, těžko, dobře říct pravdu*. Jinak jsou v nářečích běžná jen adverbia stavová. Ale ovšem — tvarová hranice mezi adverbii stavovými a vlastními se v nich směrem na východ pozvolna stírá.[23]) Mohou sice už v jazyce spisovném fungovat na př. tvary *lehko, těžko* i jako vlastní příslovce, ale v celku se tu tíhne k jasnému rozlišování platnosti stavové nebo modalitní *(je těžko říci, je mi tak těžko na srdci)* proti vlastní kvalifikační *(těžce se vlekl, těžce pracoval)* — nehledíc ovšem k jinému ještě rozlišení uvnitř funkční oblasti kvalifikační (vlastní adverbiální) samé.[24]) Naproti tomu máme na př. v nářečích hanáckých už jenom tvary *lehko, těžko*. A rozsah příslovcí vlastních, zakončených na *-o*, se směrem na východ zvětšuje, jak už bylo v kapitole úvodní poznamenáno. Ztrácí se tedy tvarový předpoklad — tohoto druhu ovšem — pro rozlišování adverbií vlastních od modálních nebo stavových. Proto se takové rozlišení hledá někdy v jiné oblasti slovníku, nebo se jeví jen jako slovníkové, nikoli tvarové: polské *niemożliwy, niemożebny* ‚nemožný' — *niemożliwie, niemożebnie* ‚nemožně' proti modálnímu *nie można* ‚nemožno' (: *możny* ‚silný' — *możnie* ‚silně').

Ostatních adverbií, nejvlastnějších stavových adverbií, lze užít v obou typech: *je mi smutno, je mi tak smutno* // řidčeji *smutně, je tam smutno (tak smutno // smutně)*; podobně *veselo (tak veselo*, zřídka *vesele), lehko (tak lehko // lehce), těžko (tak těžko // těžce), teskno (tak teskno // teskně)*, řídké *těsno* nemá asi nikdy pro označení stavu dubletu *těsně, mdlo // mdle* ... U všech těchto adverbií jsou vůbec tvary na *-e/ě* řidčí, někdy vzácné a v typu b) *je tam veselo, je tam těžko, mdlo* jsou téměř výlučně tvary na *-o* podobně jako ve zmíněných typech *dušno, dusno, studeno, teplo, chladno* ... Jen tvary *je mi tak mdle, těžce, lehce* nejsou tak vzácné. U dalších takových typů je kolise obou tvarů (na *-o* nebo na *-ě/e)* častější, až se konečně užije i na označení stavu jen vlastních příslovcí na *-ě/e*: *je mi tak volno // volně (je tam tak volno // volně* a jen lexikalisované *nevolno*: *bylo mi nevolno), tak bolno // bolně, tak mile // milo (je tam tak milo // mile), je mi tak sladko // sladce*; *je mi tak divně* // zřídka *divno (je tam tak divně* // ojediněle *divno)*. Téměř výlučně máme tvary na *-ě* u typů *je mi (tak) radostně, žalostně, bolestně, zajímavě, podivně* // jen ojediněle *radostno, žalostno, podivno, bolestno* (toto PS ani nemá). Od těchto adjektiv sice nacházíme tvary

---

[23]) Aniž se ovšem — v oblasti jazyků západních vůbec — setře docela. I ve slovenštině a v polštině je rozdíl mezi *smutne sa usmial : je mi smutno, smutnie się uśmiechał) : jest mi smutno* ...

[24]) *Lehce* jako nejvlastnější adverbium k *lehký (lehce se vznášel*, bez projevení tíže, *lehce dopadl)* — *lehko* s významem trochu odvozeným *(nahoru se dostal lehko* = snadno, *hůř to půjde dolů; slyšte řeč mou a lehko ji nevažte*, Jirásek). Tendence k tomuto rozlišování je v našem případě ovšem velmi slabá, ale jinak u celého typu *vysoce, nízce, hluboce, dalece, blízce, úzce, široce* (tu nejmíň) existuje (odvozený význam mají tu ovšem adverbia na *ce)*..

na *-o*, ale ve funkci (okrajových) adverbií modálních, v typech *radostno, bolestno, žalostno* (básnicky *žalno, bolno) pohledět, je zajímavo // zajímavé pozorovat.* — Jen adverbia vlastní máme konečně na označení stavu u typů *krásně, pěkně, dobře, špatně, zle, ošklivě,* vulgárního *děsně, blbě,* u odvozenějších typů *nádherně, velebně, divoce* (na Moravě ovšem jen *divoko,* tam jiné adv. neexistuje ani jako vlastní). Samozřejmé jsou konečně adverbiální tvary na *-ě* u *slavnostně, svátečně, svěžě...,* protože adjektiva na *-í* ani tvary na *-o* míti nemohou.

František Kopečný

MATERIÁLY

Высказывания о русском и славянском языке и борьба с иностранными словами в древней Руси (XI—XVII в.)

1.

Настоящая работа поставила себе задачей попытаться рассмотреть отношение общества к языку в древней Руси, которое проявляется в оценке речи, в сознательной заботе о слове.

Она пользуется высказываниями о языке, встречаемыми в русской словесности XI—XVII веков. В них имеется разбор, оценка и характеристика отечественного языка. Составитель сводки подыскивает выступления, которые подсказаны национально-сознательным отношением к языку, чувством родного слова, и в которых отражена тревога или борьба за русский язык.

В приводимых ниже высказываниях встречаем названия «русский язык» и «славянский язык». Они употребляются у отдельных авторов по-разному: то (чаще всего) в значении принятого в отечестве письменного языка вообще, так что данные высказывания относятся одновременно и к русскому и к славянскому языку; то в прямом их терминологическом смысле обозначения разных языков.

2.

Русские люди уже на заре своей летописной истории задумывались над родным языком, как показывает *запись в летописи XI века*, псмеченная 898 годом: «А словенескыи язык и рускыи одно есть . . .».[1])

Древние русские при сопоставлении и противоположении языков называют русский язык своим, стоят за русский язык и обнаруживают чувство родного слова. «Гречески речется тетроевангелие, нашим русским языком зовется четвероблаговестие», говорит, например, известный писатель Епифаний в своем письме к Кириллу Белозерскому, написанном около 1413 года.[2]) Показательно, что великий князь всей Руси Иван III Васильевич[3]) (в 1490 году) требовал, заключая союз с «королем Максимианом», чтобы тот «велел писати грамоту свою докончалную руским письмом, будет у него писец сербин или словенин», «а не будет у короля такова писца, кому по руски писати, ино по латынски писати или по немецки».

---

[1]) *Повесть времянных лет. Лаврентиевская летопись.* См.: *Полное собрание русских летописей.* Том первый. Ленинград 1926, стр. 28, 152.

[2]) И. Грабарь, *Феофан Грек,* Статья в сборнике «Казанский Музейный Вестник», 1922, № 1, стр. 5.

[3]) *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными.* СПб. (1851), часть первая, стр. 41.

«А как напишут грамоту латинским писмом или немецким, ино та грамота перевести на руское писмо».

О русском языке пишет в середине XVI века Нил Курлятев с чувством, что он — «наш язык», что «мы говорим по своему языку чисто и шумно»[4] и, волнуясь, обороняет чистоту и звучность родного языка от искажения иностранщиной.

«Вожделенный и любимый праотец твоих прирожденный язык словенский», сказал во второй половине XVI века в своем письме к князю Константину Острожскому Андрей Курбский,[5] которого побуждала к словесной деятельности «любовь ко единоплемянной России, ко всему словенскому языку!»[6]

С глубоким волнением высказывался Иван Вишенский, в конце XVI столетия, в своем послании князю Острожскому и всем православным, борясь с иностранным натиском и олатыниванием в юго-западной Руси: «Потому дьявол против словенского языка борьбу такую ведет, что язык этот плодоноснейший из всех языков и богу любимейший»[7] и что «словенский язык пред богом честнейший есть и от еллинского и латинского».[8]

«Пространным», «доброглаголивым» и «любезнейшим» называл славяно-русский язык Лаврентий Зизаний,[9] составитель грамматики, изданной в 1596 году.

«Широкий и великославный язык славенский», утверждает Памва Берында[10] в своем «лексиконе славенороском», напечатаном в 1627 г.

Великий русский писатель XVII века протопоп Аввакум говорит о славянском и русском языке с восторгом убежденного и убеждающего ценителя, ставя его высоко — считая его совершенным: «Чево же нам еще хощется лутче тово? Разве языка ангельска?»[11]

«Широк есть и великославен, совокупителен и умилен» — так определяет «язык словенский» в том же столетии инок Авраамий.[12]

Ревнители «природного и пространного своего славенского языка» — сторонники древнего благочестия писали, что язык сей «широк есть и великославен и умилен и имеет в себе велию похвалу».[13]

«Славы славнейшим» величается «древний славенский язык» в «Лексиконе языков польского и славенского», изданном в 1670 году в России.[14]

---

[4]) Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов*. Сергиев Посад (1913), стр. 43 и 44. — Л. А. Булаховский, *Исторический комментарий к литературному русскому языку*. Киев (1939), стр. 10.

[5]) *Сказания князя Курбского*. Изд. 2-е. Н. Устрялова. СПб. 1842, стр. 254.

[6]) *Письмо Курбского к Марку, ученику Артемия* (в указ. издании сочинений Курбского, стр. 258).

[7]) С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*. Изд. 3-е. СПб. Книга вторая, стр. 1448.

[8]) А. Н. Пыпин и В. Д. Спасович, *История славянских литератур*. Изд. 2-е. СПб. Том первый. 1879, стр. 335.

[9]) И. Сахаров, *Сказания русского народа*. СПб. 1849, Изд. 3-е, 2, стр. XIX.

[10]) Сахаров, указ. соч., 2, книга 5, стр. 7.

[11]) Из «*Книги толкований*». См.: «Житие протопопа Аввакума им самим написанное и другие его сочинения». Москва 1934, стр. 248.

[12]) *Материалы по истории раскола*. Выпуск VII, стр. 14. — В. В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв*. Изд. 2-е. Москва 1938, стр. 32.

[13]) *Челобитные справщика Савватия, Саввы Романова и монахов соловецкого монастыря*. СПб. 1862. — И. Первольф, *Славяне, их взаимные отношения и связи*. Том второй. Варшава 1888, стр. 575.

[14]) Виноградов, *Очерки по истории рус. лит. языка*, стр. 32.

Отношение составителей словарей и слововедов — знатоков лексики — к отечественному языку сквозит в азбуковниках XVI—XVII веков, например, в таких замечаниях: «Арифметика — сладчайшим же мне русским языком числительница». «Диалектика — по сладчайшему же ми словенскому языку словесница нарицаюся».[15])

Из старинных иностранных соответствующих высказываний примечателен отзыв грамматика Константина Костенчского, болгарина родом, писавшего в Сербии, в конце XIV-го и начале XV-го в. Его лестное мнение о русском языке (в «Книге о письменех») выражено в словах «тончайший и краснейший русский язык»[16]) и в своеобразии заявления, что именно русский язык был избран и положен славянскими первоучителями в основание церковно-славянского языка и дополнен словами и оборотами из других славянских языков.

«Славным здавна далеко росширеным словенским языком» восхищается Симон Будный в русском переводе протестантского «Катихизиса»[17]) изданном им в 1562 г. в Несвиже, и советует своим соплеменникам — западным славянам — заимствовать из него слова, как и поступает сам Будный, переводя на польский язык священное писание (1572—1574 г.).[18])

3.

Русским людям в те отдаленные времена, когда разница между славянскими наречиями не была так выпукла, уже были неясны и непонятны отдельные книжно-славянские выражения. Само собой появлялось отношение к таким выражениям, как к словесным явлениям необычным, искусственным, иностранным, требующим толкования, перевода, замены, изменения.

Указание на языковую невразумительность славяно-греческого изъяснения на Руси в древнее время находим в словах Кирилла, митрополита киевского, сказанных из на созванном во Владимире в 1274 году соборе: Помрачени бо беяху прежь сего облаком мудрости еллиньскаго языка, ныне же облисташа, рекше истолкованы быша, и благодатью божьею, ясно сияють, неведения тму отгоняше,[19]) то-есть смысл его замечания таков, что «самые правила церковного благочиния для многих оставались во мраке, «покрытые облаком мудрости греческого языка», т. е. были невразумительны и по языку и по недостатку толкования на них».[20])

Известны попытки составления словарей — толкователей иноземных слов уже с XIII века. Древнейший дошедший до нас словарный опыт, озаглавленный «Речь жидовьскаго языка, преложена на рускую» находится в новгородской кормчей 1282 года.[21]) Этот словарь содержит затруднительные для понимания заимствования из разных языков и русские слова-пояснения, и представляет, таким образом, старейший словарь иностранных слов с русскими соответствиями.

К XV столетию количество непонятных выражений лишь возросло; тем самым увеличилась и потребность в толкованиях неудобопонятных слов. Наука знает такой

---

[15]) Первольф, *указ. соч.*, 2, стр. 469.

[16]) И. В. Ягич, *Рассуждения южно-славянской и русской старины о церковно-славянском языке*. СПб. (1895), стр. 396—397. — И. В. Ягич, *История славянской филологии*. СПб. (1910), стр. 26. — Первольф, *указ. соч.*, т. 2, стр. 587.

[17]) В. В. Виноградов, *Великий русский язык*. М. 1945, стр. 9.

[18]) Первольф, *указ. соч.*, т. 2, стр. 152 и 153.

[19]) Сахаров, *Сказания русского народа*. СПб. 1849, т. 2, кн. 5.

[20]) Ф. Гумилевский, *История русской церкви*. СПб. (1895), стр. 252.

[21]) И. Сахаров, *Сказания русского народа*. Т. 2, книга 5.

новгородский словарь славяно-русских слов, приложенный к сочинению Лествичника в списке 1431 года. Составитель новгородского словаря 1431 года проявляет совершенно сознательное отношение к непонятным и чужим словам, как к чуждым, противополагая их русским, что показывает и самый заголовок его словотолковника: «Тлъкование неудобь познаваемом в писаных речемь, понеже положены суть речи в книгах от началных преводник ово словенскы, и ино сръбскы, и другаа блъгарскы и грьчъскы, ихже не удоволишася преложити на руский».[22])

В XVI и XVII веках участились словари-справочники, заключающие в себе неудобопонятные, главным образом, иностранные слова. Задание словотолкователя видно уже из заголовка одного такого словаря XVI века:[23]) «Сказание неудобь познаваемым речем, иже обретаются во святых книгах русскаго языка, их же древние преводницы неудоволишася на русский язык преложити». В предисловии составитель говорит читателю о собранных им «иностранных речах», то-есть иностранных словах: «Понеже во святых книгах словенскаго языка многия речи иностранными речьми положены, ова обретаются еврейския, ова сирския, ина же римския, ина же еллинския, ина египетския, ина сербския, и иных многих языков, и тая речи, неудобь разумеваемыя, зде положены по буквам, скораго ради обретения (...). Сего ради желающи навыкнути и коющу речь ища, обрящет по своим акростихидам, сиречь началострочиям». Эти последние слова «сиречь (то-есть) началострочиям» очень показательны, так как свидетельствуют, что слововед, во-первых, сознает неудобопонятность употребленного им самим чужесловия, во-вторых, ощущает возможность и необходимость своего словотворчества, и, в-третьих, видит удобопонятность и выразительность родного слова и соответствия, которое он и применяет для пояснения и замены иностранного.

Такого рода словари обыкновенно называются азбуковниками или алфавитами.[24])

«Алфавит или толкование иностранных речей» — звучит название довольно обширного словарного труда, составленного неизвестным лицом в 1596 году.[25])

«Книга, глаголемая алфавит, содержащая в себе толкование иностранных речей, иже обретаются во святых книгах не преложены на русский язык», читаем в заглавии азбуковника по списку XVII столетия.[26])

Азбуковники, подобно позднейшим энциклопедическим словарям, служили справочниками по разным отраслям знания и заключали в себе, в немалой мере, объяснения иностранных слов, как и современные нам энциклопедии, с указанием из какого языка заимствованы, с выписками и ссылками на источники извлечения.

Из словарей неудобопонятных и иноязычных речений[27]) назовем известные в западной и южной Руси — словарь Лаврентия Зизания, напечатанный в 1596 году (Вильно), и «лексикон славенороский» Памвы Берынды, изданный в Киеве в 1627 г.[28])

---

22) См. указанное издание Сахарова.

23) Там же.

24) «Алфавит, толк(ование), азбуковник». Из азбуковника по рукописи 1654 г. (Ф. И. Буслаев, *Историческая хрестоматия церк.-слав. и др.-рус. языков*, стр. 1111).

25) *Словарь церковно-славянского и русского языка*, составленный Вторым Отделением Импер. Академии Наук. СПб. 1847. Том первый. Предисловие.

26) Сахаров, *указ. соч.*

27) Речение, малоупотребительное книжное слово, применялось в языкознании XVIII—XIX веков в следующих значениях: 1. слово, 2. название, термин, 3. выражение, неизменяемое сочетание слов.

28) Сахаров, *Указ. соч.*

4.

Иноязычные неудобопонятные слова носят в XVI веке название «иностранных». Это наименование вошло в обиход науки о языке и общеупотребительно, как термин, до сих пор.

Встречаемся с жалобами на трудности, доставляемые иностранными словами, в высказываниях образованнейших людей своего времени; находим опыты перевода их на русскую речь, попытки словозамены и чистки языка.

Современник Ивана Грозного митрополит Макарий (середина XVI в.) пишет во вкладной к Четьям-Минеям о своей работе над составлением житийного сборника, которую усложняли языковые затруднения (грецизмы, болгаризмы, сербизмы): «многи труды и подвиги подъят от исправления иностранских и древних пословиц, переводя на Русскую речь, и сколько нам бог дарова уразумети, толико и возмогох исправити, иная ж и до днесь в них неисправна пребысть, и сия оставихом по нас могущим с божиею помощию исправити».[29])

Ценно для нас высказывание чернеца Нила Курлятева в послесловии к Псалтири (1552 г.): «прежнии переводницы нашего языка известно не знали, и они перевели ово словенскы, ово сербскы и ино болгарскы, их же не удоволишася преложити на руский язык. А Киприан митрополит по гречески известно не умел, и руского языка доволно не знал же. И наша речь руская чиста и шумна, а они говорят моложаво, и в писании речи наши с ними не сходятся. — И он мнил, что по нашему рускому языку поисправил псалмов; и он болши в них неразумие написал в речех и в словах все по сербски написал. И ине многие у нас в руском языце книги пишут от неразумия все по сербски, и говорити по писму по нашему языку не умеют прямо, и многыя неразумныя смущаются. По рускому по нашему языку, где надобет а, а по сербски ѣ или ѫ, по руски о, а по сербски ѫ, по руски ы и по сербски и. А речи по нашему не замедли, а по сербски или будет болгарски не замуди, по руски медлено- или косно- или гугниво-язычен, а сербски мудро-язычен; и протчие речи нам не разумны: бохма, васнь, ренотивие, цещи, ашуть, и многа иных таковых мы не разумеем, ино сербски и ино болгарски».[30]) Как видим, высказывающийся автор является сознательным ревнителем родного слова, он прислушивается к выговору, присматривается к словам, вдумывается в отдельные звуки речи, разбирается в особенностях разных языков (впрочем, смешивая болгаризмы и сербизмы), обнаруживает у современников грубые ошибки и незнание. Курлятев не одобряет искажения литературного языка иноземцами, в данном случае южными славянами на Руси, не овладевшими русским языком. Он порицает порчу родной речи самими же русскими, поддающимися иноплеменному влиянию.

В древней Руси были и противники «славянского» языка вообще и сторонники «простого языка».

Это подтверждает Зиновий Отенский (умер в 1568 году), защищая церковно-славянский язык от сближения с народным.[31]) «Мню же», говорит он, «и се лукавого умышление в христоборцех или в грубых смыслом, еже уподобляти и низводити книжные речи от общих народных речей, аще же и есть полагати прилич-

[29]) *История русской литературы*. Том 2. Литература 1220—1580 гг. Москва-Ленинград, Академия Наук СССР (1946), стр. 435.

[30]) Первольф, *указ. соч.*, т. 2, стр. 575. — *Труды третьего Археологического съезда в Киеве*, 2, 1878, 231 (Амфилохий).

[31]) Булаховский, *Исторический комментарий к лит. рус. языку*, стр. 10 и 11.

нейшим, мню, от книжных речей и общие народные речи исправляти, а не книжные народными обесчещати».

Об этом свидетельствует Иван Вишенский в своем оборонном высказывании о церковно-славянском языке: «сказую бо вам тайну великую, яко диавол толикую завист имаеть на словенский язык, же ледво жив от гнева; рад бы его до щеты погубил, и всю борбу свою на тое двигнул, да его обмерзит и в огиду и ненависть приведеть, и што некоторыи наши на словенский язык хулять и не любять».[32]

В XVII веке инок Авраамий делится своими впечатлениями и мыслями: «Мнози ж ныне, гордостию превознесшись, языком словенским гнушаются, в немже крестишася и сподобишася благодати божия, иже широк есть и великославен, совокупителен и умилен, и совершен паче простого и лятцкого обретается».[33]

Ярким и замечательным ревнителем отечественного языка, безусловно, является протопоп Аввакум. В его записках (составленных, как можно думать, в 1672—1673 годах) есть очень любопытное место: «По благословению отца моего старца Епифания писано моею рукою грешною протопопа Аввакума, и аще что реченно просто, и вы, господа ради, чтущии и слышащии, не позазрите просторечию нашему, понеже люблю свой русской природной язык, виршами философскими не обык речи красить» ... «я и не брегу о красноречии и не уничижаю своего языка русского».[34] Мы видим у нашего писателя проявление и чувства любви к родной речи и критического отношения к вопросам языка. Он противополагает два языка: один, украшенный «виршами философскими», «красноречием», а другой, называемый «просторечием». Первый — книжный, искусственный, высокопарный, который слагался под воздействием южного и западного словесного мира. Второй — тот, которому посвящены слова писателя «люблю свой русской природной язык» и о котором говорит исследователь произведений Аввакума: «это его живая русская речь, либо перебивающая речь книжную, церковнославянскую, либо, в большинстве случаев, совершенно ее вытесняющая».[35] В истории русского языка сочинение Аввакума Петрова приводится, как один из ценнейших памятников. Им восхищаются не только ученые словесники, но и писатели — ценители родного слова — И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой, М. Горький и другие.[36]

---

[32]) Перволь ф, *указ. соч.*, т. 2, стр. 600. — Пыпин и Спасович, *История славянских литератур*. Т. 2 (1879), стр. 335.

[33]) Виноградов, *Очерки по истории рус. лит. языка*, стр. 32.

[34]) *Житие протопопа Аввакума*, им самим написанное, и другие его сочинения. Под ред. Н. К. Гудзия. Москва 1934. — Обычно нашего писателя и вождя старообрядчества называют протопопом Аввакумом. Можно называть его и *Аввакумом Петровым*, так как в собственноручных челобитных царю Алексею Михайловичу он называет себя «протопоп Аввакум Петров», где отчество «Петров» (Петрович) имеет значение и гражданского прозвания. — *Не позазрите*, не осудите. *Не брегу*, не забочусь. *Не уничижаю*, не унижаю.

[35]) Г. К. Гудзий, *История древней русской литературы*. Москва (1950), стр. 453.

[36]) «Я вспомнил житие протопопа Аввакума, вот книга», говорит Тургенев, «писал таким языком, что каждому писателю непременно следует изучать его. Я часто перечитываю его». (*Русские писатели о литературе*. Ленинград 1939, Т. 1, стр. 367.) — Виноградов, *Очерки*, 387 (Л. Н. Толстой). — «Язык, а также стиль писем протопопа Аввакума и «Жития» его, остается непревзойденным образцом пламенной и страстной речи бойца, и вообще в старинной литературе нашей есть чему поучиться» (М. Горький, *Литературно-критические статьи*. Москва 1937, стр. 580). — «Я очень люблю протопопа Аввакума», пишет К. Д. Бальмонт в статье *Русский язык* (1924 г.), «любовно наши Русские слова, как няня дитя, качающий, истово их произносящий, размерно».

Протопоп Аввакум открыто и решительно заявляет себя сторонником отечественного языка, утверждает, что, говоря «просто», по-русски, он не умаляет своего языка русского. Отстаивая самобытность и «природность» речи, он смело восстает против излишеств в перенимании греческих выражений в пору усилившегося тяготения к «эллинизму» при патриархе Никоне, который «говорил про себя, что по крови он русский, а душою грек».[37]) Противник направления эллинствующего Никона, Аввакум пишет, обращаясь к царю: «Воздохни — тко по старому, как при Стефане, бывало, добренько, и рцы по русскому языку: «господи, помилуй мя, грешнаго!» А кирелеисон — от оставь; так елле́ня говорят». И дает совет и убеждает самого царя Алексея Михайловича: «Ты ведь, Михайлович, русак, а не грек. Говори своим природным языком; не уничижай ево и в церкви, и в дому, и в пословицах».[38])

В языке сочинений самого Аввакума встречается много слов и оборотов, которые резко выделяются в его общем «просторечном», народном словаре и слоге — это речения из церковно-славянского языка, свое отношение к которому писатель вскрывает в следующем замечании: «Любит нас бог не меньше греков; предал нам и грамоту нашим языком Кириллом святым и братом его».[39])

Подобно Аввакуму — вдохновенному пророку древнего благочестия, — и другие *последователи старообрядчества* возражали открыто и стойко против греческих нововведений в книжном языке, уверяя, что нет нужды «с природного и пространного своего славенского языка на греческой тесной язык воспящаться во многих речах».[40])

В одном *азбуковнике* говорится, что в книгах «словенского языка» имеется много неудобопонятных слов и приводится пример, из коего видно, что такими неудобопонимаемыми речениями являются иноязычные, греческие, употребляемые не кстати. Древний словарник укоряет своих современников, нерадеющих об языке: «Во святых книгах словенскаго языка многи речи неудобь разумеваемы обретаются, якоже се есть в каноне покрову пресвятой богородицы: светящеся, владычице, омофор твой паче електра, а неведущии силы слова речь ту писахуть сице паче алектора, и не хотят разумети, яко ино есть алектор: алектор бо есть петел».[41]) Можно повторить слова, написанные, по поводу приведенного из азбуковника высказывания, новейшим исследователем: «Против неуместного употребления иностранных слов вооружаются уже в XVII веке».[42])

Против излишеств в греческих заимствованиях — применения члена восставал составитель «славенской грамматики» (1619 года) Мелетий Смотрицкий:

---

[37]) М. В. Зызыкин, *Патриарх Никон*. Варшава 1934. Часть 2, стр. 89.

[38]) Из «Книги толкований». В указанном издании сочинений Аввакума, стр. 247 (*Елле́ня* — греки, пренебрежительно).

[39]) Там же, стр. 248. — Для мировоззрения Аввакума показательно, что он был не только противником крайностей эллинствующего восточничества, но и врагом латино-европейских увлечений западничества. Порицая внесение западного пошиба и содержания в изобразительное искусство, в живопись, он писал: «Ох, ох, бедная Русь, чего-то тебе захотелося немецких поступов и обычаев!» (Из «Книги бесед», «Об иконном писании». В указанном выше издании стр. 211).

[40]) Первольф, *указ. соч.*, стр. 575.

[41]) *Алектор*, гр. петух. *Электр(он)*, гр. блестящий сплав серебра и золота. *Омофор*, часть облачения, нарамник.

[42]) И. П. Лысков, *Теория словесности*. Москва 1914, стр. 172.

«еллинску диалекту тех употребление лепота есть», «славенску же многое пишемых разума омрачение и сочинения грамматична смятение».[43])

В грамматике русского языка, составленной Юрием Крижаничем в Сибири в 1666 г., автор — южный славянин — выступает против лишней «странщины», то-есть иностранщины, перенесенной славянами из греческого, западноевропейских и восточных языков.[44])

Федор Максимов, переделывая грамматику Смотрицкого замечает (Грамматика славенская в кратце собранная, 1723 г.),[45]) что «наста нужда собрати от различных вкратце сию грамматику, с приложением простых речений, понеже в ней (т.-е. в прежней грамматике) обдержатся славянские речения, российски вмале разумеваема». Максимовым выпущен член, ненужный в славянско-русской грамматике, и опущена «стихотворная просодиа славяном, яко не нужна и едва употребляема».

В издательских замечаниях к *новоизданному в 1698 г. евангелию* с толкованием Феофилакта, архиепископа болгарского, сказано, что русское и болгарское наречия во многом меж собой разнятся и что в издании книги 1648 года обнаружено было множество речений болгарских и сербских и что новое издание поэтому — исправленное.[46])

Переводы с иностранных языков, выходившие в XV—XVII веках, часто отличались небезупречным и порой даже невразумительным языком, неестественной смесью русского со «славянщизною» и «эллинизмом». Искажение и затемнение речи вызывало у читающего и мыслящего общества порицание и противодействие. Об этом свидетельствует сохранившийся отзыв об одном из переводов — о книге, выпущенной в 1665 году в Москве: «преведена необыкновенною славянщизною, паче же рещи эллинизмом, и затем о ней мнози недоумевают и отбегают».[47]) Как видим из этой заметки, «необыкновенные» славянизмы и грецизмы, иначе говоря — иностранные слова, употребляемые без нужды, вызывали недоумение и отталкивание у многих русских людей.

Имеется еще одно ценное для нас наблюдение и показание старины. Генрих Вильгельм Лудольф в составленной им русской грамматике, изданной в 1696 году на латинском языке в Оксфорде в Англии, пишет о своих русских современниках, с которыми он встречался в России, в Москве, что «чем ученее кто-нибудь желает прослыть перед другими, тем более наполняет свою речь и писание славянизмами, хотя иные и посмеиваются над тем, кто чересчур злоупотребляет славянским языком в обыкновенном разговоре». Лудольф надеется, что русские «по примеру других народов будут стараться разрабатывать свой собственный язык и издавать на нем хорошие книги». «Этот призыв к национализации литературной речи», замечает по поводу слов Лудольфа В. В. Виноградов в «Очерках по истории русского литературного языка XVII—XIX вв.»,[48]) «звучит особенно внушительно в связи с указа-

---

[43]) И. В. Ягич, *История славянской филологии.* СПб. 1910, стр. 29 — См. также М. Вейнгарт (Weingart), *Dobrovského Institutiones*, I, 1923, 30.

[44]) Первольф, *указ. соч.*, т. 2, стр. 326 и сл.

[45]) Там же, стр. 475.

[46]) Там же, стр. 574.

[47]) *Отзыв Ф. Поликарпова в 1723 году о переводе книги Григория Богослова Назианзена.* (*Затем*, здесь значит потому.) — А. И. Яцимирский, *Образованность в Московской Руси.* (Сборник «Русская история в очерках и статьях». Киев, т. 3, стр. 494.) — Виноградов, *Очерки*, стр. 76.

[48]) Стр. 6.

ниями на непонятность церковно-славянского языка для широких масс». Среди этих широких слоев носителей народного и коренного русского языка в XVII веке, как узнаём от иностранного наблюдателя, были ревнители родной речи, которые высмеивали употребление иностранных слов без надобности и, таким образом, включались в историческую борьбу за русский язык.

*

Приведенные из древнерусской письменности высказывания заставляют сделать некоторые заключения:

1. Историю борьбы с «иностранными словами» в русском языке, обычно начинаемую с XVIII века,[49]) нужно углубить и начинать с XVI столетия и даже с более старого времени.

2. Наряду с вопросом об «иностранных речах» поднимался в древности вопрос о «природности» «книжного» языка, подобно тому, как позже, в XVIII—XIX веках в связи с «иностранными словами» говорилось о «народности», то-есть о необходимости национального и демократического характера «письменного» языка.

3. Языколюбивые проявления (смеем думать, что их было гораздо больше численности случайно сохранившихся письменных памятников) и отстаивания отечественного слова, наблюдаемые на протяжении ряда столетий, внесли, несомненно, свою долю в образование литературного языка русского народа. Вклад заключается в содействии разработке естественных источников языка, в сочувствии национализации и демократизации литературной речи и в побуждении общества к более любознательному и требовательному отношению к своему языку.

Евгений Мельников

---

[49]) См., например, раздел «Борьба с варваризмами» в книге проф. Л. А. Булаховского, *Курс русского литературного языка* (Харьков 1937. стр. 80—84), статьи под заголовочным словом «пуризм» в энциклопедических словарях и т. п.

Z historie překladů *Babičky* do polštiny

Bibliografie polských překladů z díla Boženy Němcové je poměrně skrovná. Po doplňcích, jež možno učinit k neúplnému soupisu Kołodziejczykovu, sahajícímu až do roku 1908, obsahuje bibliografie celkem šest položek, z nichž dvě připadají na překlad Babičky.[1]) Prvním projevem polského zájmu o dílo Němcové je překlad *Babičky* z r. 1862, uveřejněný v prvním ročníku časopisu Przegląd Europejski Naukowy, Literacki i Artystyczny, redigovaného J. I. Kraszewským. Překlad, jehož autor Jakób S. není dosud znám, byl vyvolán nepochybně úmrtím spisovatelky. Tento překlad předstihl však jen o krátkou dobu jiný překlad téhož díla, a to nedokončený a neuveřejněný překlad Josefa Chociszewského. Svědectví o tom obsahuje překladatelův dopis Josefu Němcovi, uložený v Literárním archivu Národního musea pod sign. T 90 kr III, který otiskuji. Tento drobný doklad polského zájmu o Němcovou je tím zajímavější, že jde o jeden z četných projevů polského čechofila, jehož nadšené úsilí o česko-polskou vzájemnost v rámci vzájemnosti slovanské je u nás — pokud vím — zcela neznámé.

Jak sám v dopise uvádí, pocházel Chociszewski (1837—1914) z Poznaňska. Národnostně uvědomělý stal se velmi brzy hlasatelem myšlenky slovanské vzájemnosti a spolupráce, kterou se pokusil realisovat již r. 1858 založením školního „Towarzystwa Wszechsłowiańskiego“ v Třemešně. Z politických důvodů, aby unikl vězení za účast v přípravách na připojení k varšavskému povstání, odešel Chociszewski do Slezska, kde pracoval v letech 1861—1863. Pobyt ve Slezsku, z něhož část strávil v Těšíně, je s hlediska českého významný, jak napovídá již dovětek listu. Chociszewski se stal spolupracovníkem časopisu Gwiazdka Cieszyńska, vydávaného slezským buditelem Pavlem Stalmachem,[2]) a v tomto

---

[1]) Edmund Kołodziejczyk, *Bibliografia słowianoznawstwa polskiego.* Kraków 1911, 51. — Údaj není přesný ani úplný. Má být: Jakób S. *Babunia. Obrazy z życia wiejskiego.* Przeglad Europejski Naukowy, Literacki i Artystyczny (Warszawa) 1 (1862) 112—147, 343—371, 588—632; t. II, 180—212, 452—478, 694—723; 3 (1863) 173—204, 425—468. — Do r. 1908, který je horní časovou mezí Kołodziejczykova soupisu, byly publikovány ještě tyto překlady: Józef Chociszewski, *O dwunastu miesiącach* (v knize Kilka powieści i opowiadań poświęconych młodszemu szczególnie pokoleniu. Leszno 1862), *Leśna panna, Król kruszców* (Przyjaciel Dzieci i Młodzieży, 1866—1867), Zenon Przesmycki, *Pan nauczyciel* (Tygodnik Mód i Powieści, 1882, nr. 18—21, 207—208, 219—220, 233—234, 245—246), Paweł Rybok, *Babunia. Obrazy z życia uczciwej niewiasty.* (Dziennik Śląski 1905. Bytom, nr. 47—145; pak samostatně, Bytom 1906.) Po roce 1908 vyšly dále tyto překlady: Paweł Hulka-Laskowski, *Babunia.* (Łódź—Katowice 1927). Týž, *Babunia* (Wrocław 1951. Wyd. Zakładu Narod. im. Ossolińskich — Biblioteka Narodowa, ser. II, nr. 65. Wstęp M. Renaty Mayenowej, komentarz Jana Trzynadłowskiego). Józef Magnuszewski, *Wybór obrazków i opowiadań* (Wrocław 1952. Wyd. Zakładu Narod. im. Ossolińskich — Biblioteka Narodowa, ser. II, nr. 70. Obsahuje: *Nie ma szczęścia w obcej stronie, Długa noc, Siostry, Zamek i podzamcze, Dobry człowiek, U pani radczyni na kawie.)* 2. vyd. r. 1953. — Za většinu bibliografických údajů jsem povinen díkem Národní knihovně ve Varšavě, doc. Dr Adamu Barovi, řediteli bibliografické pracovny Instytutu Badań Literackich v Krakově a Dr Józefu Magnuszewskému.

[2]) Gwiazdka Cieszyńska (původně Tygodnik Cieszyński) byl první polský časopis v těšínském Slezsku. Vycházela v letech 1848—1938. Okolnost, že se časopis stal tribunou

ovzduší intensivního společného boje Čechů a Poláků proti germanisačnímu útisku široce rozvinul svou ideu slovanské spolupráce, jejíž česko-polská dominanta je příznačná pro jeho celoživotní úsilí. Výrazem toho jsou vedle záměru přeložit Babičku četné články o českých věcech ve Gwiazdce Cieszyńské, navazující na publikační činnost ve lvovském Dzienniku Literackém, jejichž kryptonym „Tworzymir" (Tw) se dopisem objasňuje.[3]) Za pobytu v Těšíně podnikl Chociszewski cestu po Moravě a Slovensku a navázal styky s Čechy a Slováky, jež se projevily později korespondencí (na př. s Karlem Molitorem a Dr Pluskalem) a snahou zorganisovat v Polsku oslavy Cyrila a Metoděje po vzoru oslav velehradských. Korespondence, uložená v pozůstalosti ve sbírkách Poznaňského Towarzystwa Przyjaciół Nauk, byla zničena za druhé světové války.

Po návratu ze Slezska pokračoval Chociszewski v úsilí o slovanskou vzájemnost. Jeho vrcholem je nevydaný překlad dvou svazků Palackého Dějin[4]) a založení dvou časopisů v Poznani, „Lecha" (1878—1879) a „Przeglądu Słowiańského" (1881—1882), věnovaných z největší části české literatuře.[5]) Jakkoliv je ideologický profil obou těchto časopisů neurčitý a mlhavý, podobně jako neurčité a roztříštěné bylo veškero úsilí Chociszewského v tomto ohledu, vepsal se jejich redaktor trvale do historie česko-polské literární vzájemnosti.

V dopise, datovaném v Těšíně 13. července 1862, žádal Chociszewski Josefa Němce o svolení k překladu Babičky, o zaslání celého autorčina díla a o biografické údaje pro životopisný nástin, který chtěl k překladu připojit. V článku o životě a díle Němcové, otištěném ve 24. čísle „Lecha" r. 1878, Chociszewski uvádí, že povolení od Němce tehdy získal. Lze proto soudit, že Němec dal Chociszewskému také data životopisná, na jejichž základě byl později článek napsán. Autor rovněž poznamenává, že překlad Babičky nedokončil, poněvadž téhož roku 1862 vyšel překlad díla v Przeglądu Europejském.

Dopis Němcovi prozrazuje značnou pisatelovu informovanost o českých věcech, jež je patrna především z přání, aby mu nebylo posláno litomyšlské vydání Augustovo. Zdrojem těchto informací byly nepochybně české noviny, které docházely redakci Gwiazdky Cieszyńské výměnou a o nichž Chociszewski napsal zvláštní zprávu.

Nad bibliografií polských překladů z Němcové a nad polskými soudy o jejím díle je třeba položit otázku po příčinách a povaze této recepce. Tato otázka, jejíž řešení objasňuje předpoklady a perspektivy literárního vlivu a působení, není problémem hodnocení

čechofilství Chociszewského, je nutno považovat za jeden z četných důkazů proti názoru, že časopis byl od svého vzniku mluvčím separatistických tendencí ve smyslu protičeském, vyvolaných t. zv. Štúrovou odlukou.

[3]) Z četných článků v obou časopisech, jejichž autorství možno s jistotou přisoudit Chociszewskému, jsou význačnější tyto: Gwiazdka Cieszyńska 1861: Przedśpiew do sonetów Kollara (nr. z 9. 3.), Paweł Józef Szafarzyk (nr. z 13. 7.); 1862; Kilka słów o czasopisarstwie czeskiém (nr. z 25. 1.), Franciszek Palacki (nr. z 13. 9.). Dziennik Literacki 1861: Paweł Józef Szafarzyk (nr. 53, 54). — V obou časopisech je mimoto mnoho článků a korespondencí o českých věcech, především s thematikou cyrillomethodějskou, vyvolanou přípravami k oslavám tisíciletého výročí.

[4]) Srv. J. Magnuszewski, Dopis Františka Palackého Josefu Chociszewskému. Slezský sborník 50, 1952, str. 261—263.

[5]) Rozbor obou časopisů provedl J. Magnuszewski v článku Dwa poznańskie czasopisma słowianofilskie: „Lech" i „Przegląd Słowiański" (Przegląd Zachodni VIII, 1952, nr. 9/10, str. 189—210). Autorovi jsem povinen díky za informace o Chociszewském a za zapůjčení rukopisu práce, z níž čerpám některé údaje. Díky jsem povinen rovněž Dr A. Rombowskému za ochotné vypsání materiálu z nepřístupné mi polské literatury a Dr Z. Raszewskému za pořízení fotokopií článků o Němcové. — O pobytu Chociszewského ve Slezsku psal rovněž E. Farnik v stati Chociszewski na Śląsku (Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku III, 1931, str. 322—328), opomenul však důsledně slovanskou orientaci Chociszewského a jeho zájem o českou literaturu.

estetického, nýbrž záleží ve zjištění společenské podmíněnosti jevu, ve zjištění společenské — možné nebo skutečné — úkonnosti ideologie díla v odlišných ekonomicko-sociálních formacích dvou národních kultur.

V případě Němcové je po ruce materiál velmi skrovný, týkající se Němcové zčásti jen nepřímo, v rámci literárního kontextu doby. Avšak i z těchto sporadických a drobných projevů je možno zrekonstruovat alespoň přibližný obraz.

Ponecháme-li stranou překlad v Przeglądu Europejském, jehož otištění bylo nepochybně vyvoláno úmrtím Němcové, a má proto ráz spíše oficiální, připadají na šedesátá léta pouze překlady Chociszewského. Vzhledem k předchozí činnosti Chociszewského bylo by možno soudit, že jediným podnětem k překladům z Němcové bylo jeho romantické slovanofilství a čechofilství. Toto vysvětlení však nepostačuje. Tento nadšený a neúnavný čechofil neviděl totiž v česko-polské literární vzájemnosti pouze prostředek oboustranného politického posílení dvou nesamostatných slovanských národů, nýbrž chápal ji — na svou dobu jistě pokrokově — jako příležitost intensivnější lidovýchovné práce, a snad lze říci že i jako prostředek v úsilí o žádoucí změny v sociální struktuře své vlasti. Literatura je mu nástrojem osvěty lidu a literatura česká, plnící tento úkol, je pro literaturu polskou podle něho v tomto ohledu vzorem. „Ztąd też piśmiennictwo czeskie tak wielki wpływ na ogół narodu wywiera, a nasze, acz bogatsze od czeskiego, jak sami Czesi przyznają, stosunkowo nader mało a prawie wcale nie przyczynia się do rozszerzania narodowej oświaty między ludem wiejskim.“[6]) Nelze pochybovat o tom, že se při rozhodnutí přeložit „překrásnou selanku“ Babičky uplatnilo právě toto hledisko. Tak vstupuje dílo Němcové do Polska především jako dobrá četba lidová. Jeho thematika i povaha uměleckých prostředků neodpovídají převládajícím soudobým tendencím polské společnosti, a vylučují proto od počátku srovnání s oficiální literární produkcí polskou, především ovšem s tou, z níž čerpala rozmach revoluční generace.

Po depresi v česko-polských vztazích po lednovém povstání objevují se koncem let sedmdesátých a v letech osmdesátých překlad Przesmyckého (1882) a dva články o Němcové, opět Chociszewského v Lechu (1878) a Melanie Parczewské ve Świtu (1886). Překlad i oba články náleží k četným projevům rostoucího polského zájmu o Čechy jako zemi konsolidovaného měšťanstva, jehož program se mohl stát vzorem positivistické práci „od podstaw“. Jedním z úkolů zdůrazňované česko-polské literární vzájemnosti positivistů byla demokratisace vlastní literatury: „... ale wiejący z tych piśmiennictw (t. j. slovanských) d u c h d e m o k r a t y c z n y, ale s p o s o b y o d d z i a ł y w a n i a n a l u d i pisania dlań dadzą nam niemało cennych wskazówek, które z łatwością przeszczepić możemy na grunt rodzinny. Pobratymcy nasi to właściwie nie narody nawet, ale ludy, podówczas gdy my jesteśmy tylko kastą. Literatury ich na wskroś demokratyczne, przystępne dla wszystkich; u nas wiele jeszcze zostaje do zrobienia w tym kierunku...“[7])

Demokratickým postulátům positivistů mohla jistě česká soudobá literatura učinit ve srovnání s polskou plně zadost a mohli jim učinit zadost i autoři starší, jejichž díla vynesla čechofilská a demokratisující vlna polského zájmu rovněž na horizont překladatelských plánů. Překládá se proto i Světlá, Krásnohorská, Hálek, Neruda, Němcová a jiní. Avšak problém demokratisace v šlechticko-velkostatkářsko-měšťanské formující se sociální struktuře polské má povahu zcela jinou než týž problém na půdě české.

---

[6]) Dziennik Literacki 1861, Lwów, str. 667—668.

[7]) Prawda 1884, Warszawa, str. 13. — Cit. podle J. Magnuszewského, Stosunki literackie polsko-czeskie w końcu XIX i na początku XX wieku. Wrocław 1951. Str. 14.

Překlady ze starších autorů míjejí se proto ihned s hlavním proudem soudobé literatury polské bez očekávaného demokratisujícího účinu a zůstávají na okraji, plníce svůj úkol přibližně v týchž společenských podmínkách, jako v Čechách. Odtud zdůvodnění historikova zjištění, že překlady starších českých autorů „mogły być na naszym (t. j. polském) gruncie zaliczone przede wszystkim do literatury popularnej. Pojawiając się niemal wyłącznie w czasopismach, stanowiły pożyteczną lekturę dla szerokich rzesz czytelników ze względu na społeczne i słowiańsko narodowe tendencje“ (podtrhuji, M. K.)[8]) „Hodnoty estetické“ nejsou tu ovšem naprosto rozhodující. Šlechtická tradice a šlechtický problém, živý do první světové války, paralysují v Polsku předem účin české literatury nebo alespoň podstatně zužují možnosti její recepce. Tato skutečnost, pochopitelná snadno v osmdesátých letech u starších českých autorů, postihla dokonce i soudobého „věštce všeho Slovanstva“ Vrchlického, z Čechů v Polsku nejpopulárnějšího. I dílo Vrchlického musilo se v Polsku minout s očekávaným účinkem, neovlivňujíc polskou literární produkci. V revisi názorů na jeho tvorbu (1891), dříve nadšeně přijímanou, jež byla v podstatě revisí hodnot celé české literatury s polského hlediska, nelze rovněž vidět výsledek záporného hodnocení estetického, nýbrž především výsledek zjištění společenské neúkonnosti české literární tvorby v daných společenských poměrech. Literární vzájemnost česko-polská, jež měla být ideologickou pomocí při řešení sociální otázky v Polsku, zaniká opět pro disparátnost ekonomicko-sociálních podmínek v obou zemích.

V osmdesátých letech dostalo se tedy dílu Němcové opět zhodnocení, jež se neliší od dřívějšího: Němcová zůstává autorkou dobré a užitečné četby lidové. V tomto tónu jsou drženy i oba uvedené články.[9])

Zájem o Němcovou v 1. polovině 20. století nabývá povahy již více méně oficiální, což je patrno i z toho, že se překládá téměř výlučně Babička a že překlady vycházejí jako samostatné knižní publikace. Jen v překladu Rybokově z r. 1905 bylo by snad možno vidět jakýsi ozvuk „chłopomańských“ tendencí mladopolských, jež měly přispět k řešení sociálních problémů polského venkova.

Názor na Němcovou se však nemění, jak je patrno z mínění polských literárních historiků. Prvním z nich je mínění Brücknerovo, projevené po prvé v Zarysie dziejów literatury czeskiej (Złoczów, b. d., str. 75—76), kde v díle Němcové viděl počátek české „lidové literatury“, po druhé v roce 1932 (Slavische Rundschau IV, str. 4), kdy hovořil o přeceňování Němcové v Čechách. Brücknerův soud odmítl Šalda a vysvětlil jej positivistickým hlediskem autorovým.[10]) Brücknera přivedla však k tomuto soudu spíše nedostatečná znalost české literatury, projevená velmi jasně právě v Zarysu, a these o rozdílu hodnotících kriterií v literaturách malých a velkých, jež vyústila v naturalistické pojetí literárního regionalismu. Tak mohl Brückner hovořit o „pohlcování Bezručova lyrického talentu selskou literaturou“ a tak mu také mohl uniknout ideový tvůrčí čin Němcové i její subtilní a přitom mohutné hodnoty umělecké.

Podobného mínění je rovněž polská literární historie současná, jak vyplývá ze soudu bohemisty J. Magnuszewského: „Jej [Němcové] dzieła wyrastają z podłoża ludowego, odbijają konflikty społeczne swojej epoki i mogą być przykładem literatury w służbie społeczeństwa. [...] Język, styl tej pisarki [v Babičce] nie posiada wprawdzie cech artystycznego kunsztu zdobytego drogą długoletnich studiów, obca mu jest wyrafino-

[8]) J. Magnuszewski, Stosunki ..., str. 23—24.

[9]) J. Chociszewski, Božena Niemcowa. Lech 1878, nr. 24, str. 190. — Melania Parczewska, Bożena Niemcowa. Świt 1886, nr. 124, str. 42—43.

[10]) Básnický typ Boženy Němcové. Šaldův zápisník VI, 1933—1934, str. 253—261. Také samostatně, Turnov 1935.

wana kultura literacka, nie zawiera słów, metafor silnie działających na wyobraźnię, zbliża się natomiast bardzo do mowy potocznej..."[11])

Polské hodnocení Němcové je sice do značné míry podmíněno subtilními hodnotami uměleckých prostředků jejího díla, jež snadno cizinci unikají, zdá se však, že vlastní příčina tkví v nedostatečném porozumění pro vnitřní vývojovou zákonitost a dynamiku české literatury a v akcentování jednostranných estetických sudidel na úkor historické analysy společenské podmíněnosti konkretních jevů.

Milan Kudělka

Cieszyn d. 13 Lipca 1862 r.

Do Wgo Pana Němca w Pradze.

Szanowny Panie!

Czytałem niedawno piękne dzieło napisane przez śp. Bożenę Niemcową, małżonkę Pana, pod nap.: „Babička". Wzięła mnie ochota przetłumaczyć ten vyborny obraz na polskie. W tym celu zapytuję najprzód Pana, czy Babička jeszcze nie jest tłumaczona na polskie, a jeżeli jeszcze nie jest to proszę Pana o zezwolenie, aby mi było wolno Babiczkę na polskie przełożyć. Sam nie wiedząc ile dostanę honoraryum nie mogę wiele Panu ofiarować, jednakże zobowiązuję się po vyjściu mego przekładu złożyć 25 odcisków (egzemplarzy) dzieła, i złożyć choćby małą cząstkę pieniężną na pomnik śp. Bożeny. Zarazem śmiałbym upraszać o łaskawe nadesłanie mi źródel do życiorysu tej czcigodnej autorki, bo chciałbym przy przekładzie Babički podać i rys życia śp. Bożeny Niemcowéj. Źródła te (prameny) będę się starał wkrótce zwrócić. Zarazem jeszcze o jedno śmiałbym upraszać Pana Dobrodzieja oto o łaskawe dostarczenie mi jednego odcisku Babički, na co za pośrednictwem Red. Nar. List. załączam 1 złr., oraz prosiłbym, jeźli to być może, o wszystkie spisy p. Boż. Němcowéj a jak najchętniéj należytość za nie zwrócę. Nie życzyłbym sobie jednak wydania v Litomyślu, chyba że innego nie ma. Tu u nas w Cieszynie u Prochaski bardzo trudno nabyć dzieła czeskie, więc dla tego ośmielam się trudzić Pana mą prośbą, pragnąc zarazem i wszystkie dzieła Boż. Němcowéj nabyć, a te zapewne Panu będą najlepiéj znane. Sądzę, że takim też sposobem, i do bliższego, a tyle nam pożądanego połączenia się Czechów i Polaków przyczynić się najlepiéj można tłumacząc wzajem dzieła z czeskiego na polskie i odwrotnie. Zapewne nie jest Panu obojętném, aby się i poza granicami czeskiéj ziemi rozszerzyła znajomość pism. Boż. Němcowéj, a zatem spodziewam się, że się Pan chętnie skłonisz do udzielenia mi pozwolenia, abym tłumaczył, a zarazem nadeślesz mi źródła do życia Jego śp. małżonki.

Oczekując tedy przychylnéj odpowiedzi pozostaję z uszanowaniem

J. Chociszewski.

Ja pochodzę właściwie z Wielkopolski, ale obecnie bawię w Cieszynie, jako współpracownik Gwiazdki Cieszyńskiéj. Wszystkie prawie artykuły i wzmianki w tém piśmie o Czechach są mego pióra. Upraszam atoli o łaskawą odpowiedź przed 21 Lipcem (červenec) gdyż na pewien czas Cieszyn opuszczam. Adres mój podług na [utrženo, snad „nagłówka"] z dodaniem: W Redakcyi Gwiazdki Cieszyńskiéj. Upraszam raz jeszcze Pana o łaskawy odpis, a ile można wczesny, abym nie był w niepewności, jak sobie mam co do tłumaczenia postąpić. —

Adresa: Wielmożny Pan Němec w Pradze za pośrednictwem Red. Nar. Listów. w środku 1 złr.

---

[11]) Przegląd Zachodni VIII, 1952, nr. 9/10, str. 301—304.

KRITIKY A REFERÁTY

Reinhold Trautmann, **Die slavischen Völker und Sprachen (Eine Einführung in die Slavistik).** Leipzig 1948, O. Harrassowitz, 169 S.

Po druhé světové válce byla téměř obecně pociťována nalehavá potřeba souhrnně informujících příruček o slovanských věcech, které by byly zároveň studijním úvodem do slavistiky, chápané ve velmi širokém smyslu. Takových informačních příruček vyšlo několik, ovšem ne vždy stejně zaměřených a stejně vědecky hodnotných.[1]) Německý slavista R. Trautmann chtěl patrně v této knize, kterou nazval úvodem do slavistiky, podat studující mládeži nejpotřebnější věcné, faktové informace ve velmi širokém rozsahu. Slavistikou zde chápe nejen studium především slovanských jazyků a literatur, nýbrž také přehled slovanských dějin, otázek statistických, ethnografických, předhistorických a pod.

Trautmannova kniha obsahuje předně oddíl obecný, zabírající zhruba otázky o původních slovanských sídlech a jejich pravlasti, o poměru slovanských jazyků k jiným jazykům indoevropským, o příbuznosti slovanských jazyků k sobě navzájem a dále tři skoro stejně rozsáhlé kapitoly o Slovanech jižních (str. 26—67), západních (str. 68—124) a východních (str. 125—169).

Jak je již z takového rozsahu látky patrno, nejde o knihu badatelskou, nýbrž o příručku, poskytující spíše první informace. Již zde můžeme říci, že autor podává všude celkem tradiční názory, které jsou založeny na starší slavistické literatuře, sahající zhruba do 20. až 30. let našeho století. Zcela stranou a bez kritiky ponechal autor názory jazykovědy strukturální a marristické, pomíjí také výtěžky nejnovějších prací, autorovi ještě časově dostupných, na př. v otázkách ethnografických, archeologických i historických, pro výklady literární se ovšem spokojuje pravidelně s pracemi jen souhrnnými a pomíjí studie speciální. I když k autorově chvále můžeme uvést jednak to, že věcné informace podává přesto většinou spolehlivě, jednak to, že zcela stranou ponechal tendenční názory německé válečné vědy, což autorovi slouží jistě ke cti, přece má celá příručka dost neúměrné výklady o jednotlivých otázkách a dost kompilativní ráz. Dost často dochází autor při svém výkladu ke skeptickým vyhlídkám pro řešení některých slavistických otázek. Je to celkem pochopitelné, protože i tradiční slavistika se nakonec dostala k dost skeptickému pojetí v celé řadě otázek, neboť neviděla v mnohých otázkách dobře možnosti, jak na ně dát odpověď. A tak autor, jenž se bezvýhradně postavil na stanovisko posledního období zejména německé komparativní jazykovědy, nemohl se dobře tomuto pojetí, jak dále uvidíme, ubránit.

V první kapitole pojednává nejdříve R. Trautmann o *obecných otázkách,* které se týkají Slovanů (o otázkách pravlasti, o nejstarších zprávách o Slovanech, o poměru slovanských jazyků k jiným atd.). Za spolehlivé pokládá, ve smyslu hlavně prací Niederlových, umístění slovanské pravlasti do Zakarpatí, ale skepticky se staví k možnosti vymezit tuto pravlast blíže. Své pochybnosti odůvodňuje nikoli vlastní složitostí a problematičností celé této otázky, nýbrž tím, že stav archeologických prací ve východních vědách

[1]) Srov. na př. R. Nahtigal, *Uvod v slovansko filologijo,* Ljubljana 1949. — A. Cronia, *Introduzione allo studio della filologia slava,* Padova 1949. — A. S. Čikobava, *Введение в языкознание, I,* Moskva 1952, je spíše úvod do obecné jazykovědy.

je zatím neutěšený, takže nedovoluje zjištění přesnější. Je ovšem pravda, že autor nemohl znát v době, kdy knihu psal, t. j. patrně za války, slovanské a zvl. ruské ethnografické a archeologické práce, které přinesly nové příspěvky řešení, ale přece právě v těchto výkladech kniha rychle zastarává. V literatuře, na niž autor dále odkazuje, necituje ani jedné práce z období po r. 1930. Samozřejmě hodně sporné jsou v jeho pojetí některé základní pojmy, jako kmen, národ atd.

Pokud jde o *postavení slovanštiny* uprostřed jiných indoevropských jazyků, tradičně autor vykládá o skupinách kentumové a satemové, kriticky se zmiňuje o předpokladu baltoslovanského společenství, ale zase uznává předpoklad praslovanštiny, hlavně proto, že slovanské jazyky mají některé společné hláskoslovné změny (tendence k větší sonornosti, k palatalisaci), i když zase na druhé straně připomíná některé innovace, na př. v morfologickém systému slovesa a pod. Konec praslovanštiny chápe patrně ve shodě s formulací M e i l l e t o v o u, neboť za důležitý mezník pokládá změnu *tort* > *trat*. Hodně skepticky se mu jeví otázka příbuznosti slovanských kmenů a jazyků, ukazuje na obtíže theorie o štěpení jazyků i theorie vlnové, a proto pokládá za výhodnější zjišťovat spíše hranice jazykových jevů a jevy přechodné, než pokoušet se o jejich výklad na základě příbuznosti těchto jazyků.

Jednotlivé slovanské *kmeny, národy a jazyky rozdělil podle jazykovědného měřítka na tři skupiny*. Je jisté, že rozdělení, dobře vyhovující výkladům o rozštěpení praslovanštiny na tři větší celky, je zde značně nevýhodné, protože autorovým úkolem není jen výklad o jazykových, a to ještě do daleké minulosti zaměřených, zvláštnostech mezi Slovany, nýbrž vždy také souhrn věďomostí o slovanských dějinách, literaturách atd. Proto čtenáři rozhodně unikne souhrnné a společné vylíčení Slovanů jako celku, jejich společné historie i vývoje samostatného. Ale ani s jazykozpytného hlediska není toto rozdělení látky tak obsáhlé nejvýhodnější, protože je založeno na několika hláskoslovných rozdílech mezi slovanskými jazyky. Tak se pak stane, že na př. význam staroslověnského jazyka pro Slovany jako celek čtenáři zcela unikne, neboť staroslověnština je vyložena jen v rámci jazyků jižních a jen v nesoustavných zmínkách v jiných kapitolách. Konečně zůstávají stranou některé styčné otázky mezi Slovany jižními a východními nebo západními atd.

Jižní slovanskou skupinu charakterisují autorovi některé hláskoslovné změny (střídnice za *tort*, *tj*, *kt* atd.), ale odtud mu také vyplývá dost značná problematičnost jihoslovanské jednoty. Vidí totiž tuto jednotu hlavně na základě pohledu do minulosti, směrem k praslovanskému období, ale mnohé současné situace jsou mu pak obtížné.

Jednotlivé národní a jazykové slovanské skupiny popisuje Trautmann pravidelně tak, že nejdříve vymezuje jazykové území, uvádí statistická čísla (ovšem zastaralá) o početnosti jednotlivých národů, pak pojednává o jazyce, dějinách a literatuře. Ovšem tu je pravidelně vždy celá řada otázek sporných. Tak na př. není zde dost jasně vystižen poměr bulharsko-makedonský v kapitole o jižních Slovanech. Při zmínkách o některých dílčích otázkách bychom nemohli dost dobře s autorem souhlasit. Tak na př. pro výklad zániku bulharské deklinace se opírá hlavně o práci K. H. M e y e r a, kterou uznává vlastně bez kritiky (str. 29), ač Meyerův výklad zániku bulharské deklinace je založen čistě na výkladu vývoje jednotlivých deklinačních forem, tedy nepřihlíží ke změně celého systému vyjadřovat gramatické deklinační významy v bulharštině. Při popisu nářečních oblastí a hranic nářečí bulharského jazyka opírá se hlavně o práce Mladenovovy, které tu bude jistě třeba poněkud revidovat atd. Poměr bulharsko-makedonský úplně Trautmann ztotožňuje s poměrem česko-slovenským a srbsko-charvátským, ačkoliv je tu mnoho zásadních rozdílů.

Pokud jde o staroslověnské památky, Trautmann líčí jejich vznik a staroslověnský jazyk jako něco, co se epochálně najednou u Slovanů objevuje a neuvažuje o možnosti

organické souvislosti vzniku staroslověnského písemnictví s kulturním rozvojem především západních i jižních Slovanů. Za bezvýznamný pokládá autor rozdíl mezi jazykem staroslověnským a jinými slovanskými jazyky, především západními v 9. století. Mínění o blízkosti staroslověnštiny a tehdejších slovanských jazyků vychází zřejmě z theorie o blízkosti staroslověnštiny k praslovanštině a o jejím poměrně pozdním konci. Odlišná stavba staroslověnštiny a češtiny ovšem předpokládá dlouhý vývoj u Slovanů již v době předcyrilometodějské, takže tu rozdíly rozhodně byly, jak ostatně potvrzují samy tak zvané bohemismy a pod.

Stejně jako v starší slavistické literatuře se zde vykládá působení staroslověnské literatury na ostatní Slovany, a to z bulharského centra na Rusko, Srby a j. To jsou ovšem všechno otázky, které by vyžadovaly jak přesnějšího osvětlení, tak také vždy kritického autorova hodnocení.

V oddíle o srbocharvátských dialektech se autor opírá o práce přece již zastaralé (o práce Rešetarovy a Belićovy z r. 1907 a 1910!). Při třídění dialektů se pravidelně zdůrazňují rozdíly hláskoslovné, nehledí se, aspoň v této kapitole, k hospodářkému a administativnímu vývoji jednotlivých nářečních oblastí, kdežto mnohem větší důležitost se přisuzuje podmínkám geofysickým. Tím se pak autor dostává do obvyklých nesnází při takovém vymezování nářečních oblastí.

Hodně zlomkovité a nestejnoměrné jsou Trautmannovy výklady v této knize o dějinách, jazyce a zejména o srbocharvátské literatuře (str. 51 n.). Tak zvláště při výkladech o literatuře spokojuje se autor jen s povšechným vypočítáním několika význačnějších jmen bez možnosti kritického utřídění a zhodnocení jejich významu.

Slovinské dějinné a tím i jazykové postavení charakterisuje Trautmann jako oblast, která má výlučně přechodný ráz (str. 60 n.). Ukazuje na pestrost jazykového území slovinského a z geografických zvláštností slovinského území vyvozuje i některé rozdíly nářeční (63 n.). S jazykového hlediska vidí přechodnost v tom, že toto území je jednak spojeno s jinými oblastmi jižních slovanských jazyků, jednak s jazyky západoslovanskými (na př. některá západní slovinská nářečí zachovávají skupiny *tl*, *dl* a j., v str. 64). Naproti tomu má slovinština některé rysy zcela individuální (střídnice za nosovky, za jery a j.). I zde vidíme, jak třídění, založené jen na pohledu do minulosti, nedovoluje pak dobře vyložit shody s oblastmi jinými. Ještě mosaikovitější se autorovi jeví slovinská nářečí. Podle Ramovšovy dialektologické mapy uznává i Trautmann 57 nářečních skupin, ovšem je zde zřetelné, že jsou zde zase příliš zdůrazněny některé hláskoslovné a lexikální odchylky, čemuž se nevyhnul ve své mapě dost ani Ramovš, i když studoval slovinská nářečí také se zřetelem k vývoji hospodářskému a politickému. Pro tento přehled bylo by užitečnější nalézt a zdůraznit větší nářeční celky a jádra s jejich variantami. Přehled a vývoj slovinského písemnictví podává Trautmann od Frizinských památek zhruba do konce 19. století a zase jen ve výčtu jmen, která by bylo třeba doplnit, stejně jako odbornou literaturu.

Hned na počátku výkladů o západních Slovanech (str. 68) upozorňuje autor, že pojem „západní Slované" je třeba chápat jen jako pracovní pomůcku, aby bylo možno uvést pořádek do probírané látky, avšak jinak že tento pojem má sám hodně nesnází. Sotva bychom mohli souhlasit, že je třeba třídění a tím i termínů jen proto, aby bylo možno uspořádat látku. Každé třídění má totiž hlubší smysl, neboť jde o to, abychom tím zároveň vždy ukázali na hlubší souvislosti nebo případné rozdíly.

Pro historické období rozděluje autor západní slovanskou oblast na tři skupiny, totiž československou, lužickosrbskou a lechickou. V historické době se tyto skupiny a jazyky značně od sebe odlišují, na př. v střídnicích za nosovky a j.

Čechy a Slováky pokládá Trautmann za dva národy, které byly ještě v poměrně

nedávné době sobě velmi blízké. Jejich jazyky je těžko od sebe odlišovat, spíše jsou prý zřetelné rozdíly terénní, dějinné a politické, které toto rozsáhlé do délky, ale úzké jazykové území rozdělují na dvě části (str. 70). Při výkladech o slovenštině opírá se autor hlavně o práce české. Českému jazykovému, historickému a literárnímu vývoji je věnována dost obsáhlá kapitola (str. 72 n.). Celkem kriticky se autor zmiňuje *o změnách v rozsahu českého jazykového území po odsunutí Němců*, ovšem klade si otázku, kolik asi kulturních přínosů přešlo z německé kolonisace u nás do českého života (str. 72), i když bychom mohli položit tutéž otázku také ve směru opačném.

Česká a moravská nářečí popisuje podle Šembery, ale hlavně podle monografie akad. Havránka tak, že je tu střední dialekt, od něhož se liší skupina jihočeská, severovýchodní a českomoravská. Moravská nářečí dělí podle vokalických systémů v nich. Literární vývoj český líčí ovšem zase jen podle souhrnných příruček tradičních (77 n.).

Slovenštinu hodnotí pro některé hláskové rysy, které na rozdíl od češtiny nebyly v slovenštině změněny, jako přehláska a pod., jakožto starší formu češtiny, ač zase upozorňuje na některé innovace morfologické. Přehled literatury je ovšem jen zcela výčtový a zlomkovitý, ba dokonce dost nahodilý a nevyčerpávající. Z vědecké odborné literatury, kterou uvádí (zde je Trautmann obšírnější, stejně jako při češtině než u jiných slovanských jazyků), cituje některé práce zcela již zastaralé, jako na př. Hattalovu *Srovnávací mluvnici* z r. 1857.

Lužickosrbské jazykové území vytyčuje na základě starších pramenů, uvádí některé shody lužičtiny s polštinou, jiné s češtinou. Literatura je zase jen výčtem několika jmen asi do konce 19. století.

Lechickou skupinu pokládá Trautmann za dost jednotnou, i když se zcela v této otázce s hlediska jazykového nestaví za polské pojetí této otázky. Poměrně podrobně vymezuje rozsah území polabského a pomořanského, neboť tu se mohl opřít o vlastní práce toponomastické.

Pokud jde o samu polštinu, Trautmann podává některé otázky značně zjednodušeně (na př. přehled polských dialektů). Upřílišený je poněkud závěr, že otázka vzniku spisovného jazyka polského je dnes již vyřešena a není vůbec sporná (str. 121). Trautmann se totiž kloní k tomu názoru, že základem spisovného jazyka byla oblast malopolská, krakovská, která, jak myslí, k mazuření došla později, když již spisovný jazyk byl značně vybudován. Ovšem celá otázka není tak nesporná, srov. St. Urbańczyk, Slavia XX (1950) 1—39. Přehled literatury sice dost podrobně uvádí nejdůležitější texty pro poznání staré polštiny, kdežto v nových obdobích je velmi mezerovitý a neúplný.

Východním Slovanům přiznává autor nejdříve význam pro dějiny evropské, pak asijské a konečně světové. Zamýšlí se nad otázkou jejich pravlasti, lokalisuje je rovněž do pravlasti západní a pak ovšem vidí obtíže, jak vyložit početnost východoslovanských kmenů (127). Východní slovanské jazyky se stýkaly s kmeny neslovanskými, zvláště s finskými, a později dochází tu k přirozené asimilaci (129). Zcela tradičně podává výklad o jazykových zvláštnostech východoslovanských proti dvěma druhým skupinám. Podrobněji líčí osudy Kyjevského státu a jeho významu pro vývoj ruského jazyka, k čemuž bychom mohli připojit řadu kritických poznámek a doplňků.

Dále vykládá autor vznik tří ruských jazykových skupin. Bělorusy, jejich dějinný vývoj, jazyk a literaturu, vykládá hlavně a výlučně podle práce Karského (ze slovníků uvádí jen zastaralý slovník Nosovičův, ač jsou zde výhodnější některé slovníky dvojjazyčné, protože jsou mladšího data). Podrobně líčí autor dějiny ukrajinského území a jazyka, zmiňuje se o potlačování ukrajinštiny za carského Ruska i o změně v období porevolučním, ale nedoceňuje dost dobře tyto okolnosti pro vývoj národních jazyků u východních Slovanů. Pokud jde o velkoruštinu, čekali bychom zde jednak podrobnější vý-

klady, vzhledem k početnosti a významu tohoto jazyka a k nářeční bohatosti. Avšak velkoruská nářečí jsou zde jen v třístránkovém přehledu, charakterisujícím jen přehledně tři hlavní oblasti velkoruských nářečí. Velmi neúplný je ovšem přehled ruské literatury jak starší, tak zejména novější a současné. Zcela autor pomíjí také otázky jazykovědy za marrismu, ač zde by čtenář právě potřeboval jeho názor a kritiku na marrovské učení.

R. Trautmann v svém úvodu do slavistiky podává tedy poučení nutně mezerovité a nestejnoměrné. Neúměrné jsou tu zejména přehledy literatury, otázky předhistorické a historické, ale i v celé řadě jazykovědných a filologických otázek bylo by tu třeba doplnění nebo kritického zhodnocení. V pramenech je tato příručka dost zastaralá, rovněž neúměrná, uvádějící spíše literaturu, která je německému čtenáři dostupná, ale která ovšem nerepresentuje stav vědy, a to zcela ani v době, kdy byla kniha publikována. Zvláště by bylo třeba odkazovat čtenáře na časopisecké studie, které jsou právě v slavistice velmi početné a důležité, v literárních přehledech pak k pracím monografickým a k textům. Kniha dobře ukazuje, jak je těžko i zkušenému odborníkovi v slavistice vylíčit všechny tyto speciální obory sem spadající stejně hodnotně a na druhé straně, jak je třeba encyklopedického shrnutí těchto rozsáhlých poznatků, které je ovšem nad jednotlivcovy síly. Nebylo by jistě spravedlivé, kdybychom neocenili tuto práci prof. Trautmanna jako příručku, která dovedla přijít včas těsně v poválečných letech a která jistě koná, přes výhrady, které jsme zde uvedli, pro studijní účely dobré služby.

Antonín Dostál

Стойко Стойков, **Палаталните съгласни в българския книжовен език.** Известия на Института за български език I. София 1952, БАН.

V novém orgánu Bulharské akademie věd, oddělení pro jazykozpyt, etnografii a literaturu, vyšlo loni toto pojednání známého u nás univ. profesora St. Stojkova, které je jakýmsi jeho doslovem k diskusi jazykovědné, která byla v posledních letech vedena na naší půdě. Jde o příspěvky, řešící otázku nynější palatalisace souhlásek ve spisovné bulharštině, které uveřejnil sám Stojkov ve Slavii 19 (1949) 76—85 a prof. Dr K. Horálek jako kritiku tamtéž 20 (1950) 57—60. Věcí se zabýval v téže době i sofijský prof. L. Andrejčin v časopise *Ezik i literatura* 5, 333—334 a dotkl se jí moskevský prof. L. S. B. Bernštejn v V. sv. *Bol'šoj sovetskoj enciklopedii*, str. 453, a německý odborník E. Koschmieder v *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschungen* 69, 219—222.

V úvodu konstatuje prof. Stojkov *velké rozpory* dosavadních údajů o věci v gramatikách i fonetických pojednáních, a to:

a) co do *počtu* souhlásek, existujících ve variaci tvrdé i změkčené (pohybuje se od 0 do 20),

b) co do *stupně* měkčení jejich (není totiž palatalisace stejná u všech souhlásek, schopných změkčení),

c) co do *podmínek* kombinačních (t. j. působí-li změkčení jen prejotované *a, o, u, à* nebo též *e, i*, pak vyskytují-li se změkčené souhlásky i na konci slov vlivem bývalého měkkého jeru), konečně

d) i co do *tendencí*, projevujících se v dnešní výslovnosti.

Jako přední dialektolog je si prof. Stojkov dobře vědom, jak různý a pestrý je stav dané věci v bulharských nářečích po všech zmíněných stránkách, ale jemu tu jde o poměry v jazyce spisovném. A ty zkoumal jako experimentální fonetik metodou palatogramů i barvení plochy jazyka, a to u čtyř osob z inteligence; totiž zjistil si svou vlastní artikulaci, své manželky a Dr. Cv. Vranské (vesměs rodilých ze Sofie), dále Ing. G. Karačanského (rodem z Plovdivska). A tu je pozoruhodné, že palatalisace se jeví

u posledně jmenovaného mluvčího silnější než u prvých (viz palatogramy č. 13 pro *ś*, č. 28 pro *ń*, č. 38 pro *l'*, č. 51 pro *k'*, č. 55 pro *j*, ba i č. 62 pro *š*). Při tom byly zkoumány obě varianty souhlásek výhradně v kombinaci se souhláskou *a*, jen výjimečně při *k'* též s *e*, *i* (č. 52) a vůbec ne před *o*, *u*, *ă*, takže celkový obraz artikulací je neúplný k tomu, aby bylo možno z něho činit závěry. Poučné je srovnávání s cizími palatogramy týchž souhlásek ve výslovnosti ruské, polské, srbocharvátské, české a slovenské.

Výsledky této pracné a svědomité studie jsou shrnuty autorem v závěrečném oddíle VI. Co do počtu souhlásek, schopných palatalisace, uznává jich Stojkov nyní 16 (proti 15 ve Slavii 19 (1949) 79 a proti 9 ve spise *Български книжовен изговор* z r. 1942, str. 85). Při tom však zde zapomněl uvésti změkčené *x*, o jehož palatalisaci se sám zmiňuje na str. 47 a 58, třebaže tuto artikulaci považuje jen za posiční variantu (na rozdíl od fonémů *k' g*). Z tohoto výčtu a z oddílu V. je patrno, že vedle zmíněných dvojic je palatální souhláska *j* jen v podobě měkké, kdežto *š ž*, *č ž* je nyní jen tvrdé, t. j. depalatalisované jako v srbocharvátštině, češtině a slovenštině (ale ne tak silně jako *š ž č* v polštině a *š ž* v ruštině). V nářečích bulharských ovšem dosud existuje měkké *š ž*, *č ž*, za jaké je považují též Broch, Teodorov-Balan i Andrejčin.

Co do stupně palatalisace, prohlašuje ji Stojkov správně za poloviční, střední a zvláště slabou u retnic a sykavek. Souhlásky *ť*, *ď*, *ń*, *l'* jsou jen palatalisovány, nikoli plně palatální jako české *ť*, *ď*, *ň*, neboť jsou artikulovány se špičkou jazyka, dotýkající se hořeních zubů nebo alveol. Palatalisované souhlásky se ve spisovné bulharštině nemají vyslovovat na konci slov (kde se proto vypustil měkký jer při nedávné úpravě pravopisné) ani před souhláskou (kde se už dávno nepíše *ь* ve slovech: *писмо*, *конски*, *царски*, ačkoli změkčenou výslovnost koncových souhlásek doporučují a hájí staří bulgaristé Teodorov-Balan a Mladenov). Vlivem následujících samohlásek *e*, *i* se měkčí jen *k*, *g*, *x* (tato poslední souhláska však též po samohláskách *e*, *i*, na př. *техни*, *купих*, což konstatoval již Broch), kdežto ostatní souhlásky zůstávají před nimi tvrdé (na str. 58 řádek 4 shora je přepsáním Stojkov prohlašuje za měkké a tamtéž na řádce 18 připouští, že *t*, *d* je poloměkké před *e*, *i*). Při srovnávání s jinými jazyky slovanskými (str. 58) se tu Stojkov dopustil nepřesnosti, když tvrdí, že v češtině je *t*, *d* před *e*, *i* měkké (viz slova *dědek*, *ty - ti*), v ruštině prý všecky souhlásky jsou citelně změkčené (neplatí to přec o *š ž c*), při němčině vynechal typický *Ich - Laut* a nedopatřením nazývá *p b m f* alveolárními, v srbocharvátštině prohlašuje mylně, že tam před *e*, *i* všecky souhlásky jsou tvrdé (viz však případy jako: *запаљење*, *здравље*, *ljiljak*, *njihov*).

V celé této stránce spisovné výslovnosti bulharské se uplatňuje *vliv nářečí*: Stojkov sám mluví na str. 60 o větší blízkosti k měkčícímu typu východnímu, ale kulturní středisko Sofie leží v oblasti západní, což vede k depalatalisaci částečné (Stojkov vysvětluje jotovanou výslovnost: *tjalo*, *bjax* místo *ťalo*, *b'ax* na str. 61 vlivem pravopisu: *тяло*, *бях*) nebo úplné (Stojkov zavrhuje na str. 59 výslovnost *спъ* místo *сп'ъ* = pravopisně *спя* = spím atp.). Zbytečně tedy polemisoval s Horálkovým konstatováním *tendence depalatalisační.*

Sám si stále všímám velkého kolísání v té věci u studentů, spisovatelů i lektorů bulharských, dlících v Praze, a to zejména měkčení *d*, *t*, *n* před *e*, *i* (i ve slovech cizích) a stejná pozorování činí i náš lektor Dr K. Mára v Sofii. Ustálení normy spisovné řeči je věcí orthoepie a její příručka *Български сценичен говор* od Mary Georgievové (Sofija 1951) proto podává cvičení k potlačování nářečního měkčení i tvrdnutí, ale obsahuje také nepřesnosti (na str. 25 dole se mluví o „přehnaně silném změkčování“, ač jde naopak o depalatalisaci s náhradnou jotací, na př. *vjara* místo *v'ara* atp.).

Antonín Frinta

ZPRÁVY

Z dějin ideologie polského feudalismu. *Tadeusz Ulewicz,* **Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków 1950, Studium Słow. Uniw. Jagiell., 211 str.;** *Bohdan Baranowski,* **Znajomość wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku. Łódź 1950, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 256 str.**

Ve své stati *Aktualna problematyka historii literatury polskiej* (Stare i nowe literaturoznawstwo, Wrocław 1950, str. 78) uvádí St. Żółkiewski jako jednoho z nepřátel marxistické polonistiky kult „sarmatyzmu". Tento pojem, užitý zde v ostře pejorativním smyslu, měl do nedávna spíše odstín shovívavě ironický; ale byla doba, kdy vyjadřoval vysoce hodnotnou kvalifikaci. Od svého vzniku až po přítomnost byl však zcela běžným termínem v literatuře všeho druhu, takže se nikdo nepozastavil nad jeho dějinami, aby zkoumal jeho původ a dosah u jednotlivých autorů a ve veřejném mínění v různých údobích. Teprve v poslední době se obrací pozornost badatelů k němu, jak o tom svědčí pozoruhodný náběh v studii Ulewiczově, který sám uvádí jako jediného předchůdce menší práci T. Mańkowského *Genealogia sarmatyzmu* z r. 1946.

Ulewicz ukazuje a celkem přesvědčivě dokládá ve své studii, jak se pojem sarmatismu rozvíjel na základě terminologie antických historiků, ethnografů a geografů, převzaté a obměňované středověkými autory, zejména v zeměpisných a dějepisných pracích spisovatelů renesančních. V Polsku, na něž byl cizinci především aplikován, zdomácněl a nabyl ve spisech historiků a publicistů všech táborů osobité náplně, v níž se po dlouhém kolísání sloučily v jakousi jednotu tři prvky: zeměpisný, politický, spojený s pojmem státu jagellonské dynastie („jagellonská idea") a ideově slovanský se sklonem k messianistické megalomanii. Stalo se tak nejpřesněji v třetím vydání díla M. Kromera *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* z r. 1568. Sarmatská ideologie nemohla, jak autor správně rozpoznává, být jiná než třídně zahrocená; odpovídala zájmům a snahám šlechty, kdežto měšťan a tím spíše selský lid byl z ní vyloučen. Označení „sarmata" bylo synonymem Poláka, t. j. občana polského státu, jímž byl jak šlechtic polský, tak šlechtic litevský, běloruský a ukrajinský, více méně popolštěný. Pojem sarmatismus shrnoval v sobě všechny projevy smýšlení a snažení vládnoucí třídy, byť i formy jejího životního stylu byly různě a dokonce protichůdně odstínovány. Zůstal v platnosti i v 17. a 18. století, ovšem pozměňován vývojem sociálních poměrů. Sarmatismus renesanční, ideologie třídy dostupující vrcholu své moci, byl vystřídán sarmatismem barokovým, úpadkovým, který se již ke konci 16. století projevoval ve zmatku theoretického pojímání samého termínu v pracích Gwagnina, Stryjkowského a Sarnického. Tímto sarmatismem se Ulewicz podrobněji nezabývá. Svou studií však vytvořil východisko pro další bádání, které by sledovalo vývoj pojmu až do dneška a přitom sebralo co možná nejvíce dokladů o tom, v jakém rozsahu a s jakými obměnami byl užíván v praxi básníků, spisovatelů, publicistů, řečníků a dějepisců. Ukáže se pak ještě zřetelněji, že se za nadřazeným obecným pojmem skrývá neobyčejně pestrý konkretní obsah. Sarmatou se nazýval jak

magnát, tak šlechtic středně zámožný a „zaściankowy", jak katolík věřící a matrikový, tak luterán, kalvín a arián. Jednotícím momentem byl však postulát „svobody", totiž svobody žít z bezpracného důchodu a jinak volně hovět všem libůstkám rozpoutaného anarchického individualismu.

Již svou polohou bylo Polsko nuceno vypořádat se v politické praxi a ideologicky s východem, přesněji s východem v pregnantním smyslu slova, s východem islamským. Vznikla tak rozsáhlá literatura, jejíž obsah je charakteristickou služkou ideologie sarmatské. Ve své monografii, která je vhodným doplňkem studie Ulewiczovy, sebral Baranowski bohatý materiál o tom, co se v Polsku vědělo o východu a odkud tyto vědomosti pocházely. Toto omezené hledisko způsobilo, že autor nebral soustavně zřetel k ideovému dosahu polského písemnictví o orientu, přesto však sama thematika a nutnost seskupit látku ho přivedla k tomu, aby více méně podrobně zhodnotil hlavní tendence jednotlivých autorů. V nejdůležitějších kapitolách (IV. *Literatura z wieku XVI dotycząca Turcji i akcji antytureckiej*, XVII. *Znajomość Turcji w XVII. wieku* a XVIII. *Polska literatura antyislamska)* omezuje se na spisy významnější a ponechává stranou přečetnou drobnou literaturu, vesměs protitureckou, celkem ubohou obsahem a formou a namnoze slepenou podle cizích vzorů. Zdá se ostatně, že i pověstné heslo o „antemurale christianitatis" bylo Polákům jestli ne přímo vsugerováno, tak alespoň schváleno cizinou. Melanchthon vychvaluje ve svém spisu *Epistola de origine gentis Henetae polonicae seu sarmaticae* z r. 1559 Poláky jako štít Evropy před Tatary (cituje Ulewicz str. 183). Specificky protiturecká literatura, jejímž jediným účelem bylo potírání Turků, se objevuje v rozporu se skutečnou polskou politikou již ke konci 15. století. K většímu rozmachu protiturecké agitace došlo v druhé polovině 16. století. Baranowski tu uvádí spisy Marszewského, Przyłuského, Lubelczyka, hlavně Orzechowského, dále Wereszczyńského, Warszewického, Stryjkowského, Karnkowského, pak některých cizinců v polských službách a překlady cizích autorů. V 17. století, kdy došlo k několika válečným konfliktům s Tureckem, stala se protiturecká literatura v některých dobách přímo aktuální, jindy zase ustupovala do pozadí. Úroveň této literatury je ve srovnání s 16. stoletím celkem nízká, což souvisí s úpadkem tehdejšího kulturního života v Polsku. Překvapuje, že Baranowski neuvádí literaturu, která vznikla v souvislosti s bitvami pod Chotynem a Vídní, díla Jakuba Sobieského, S. Twardowského, Wacława Potockého, W. Kochowského a j. Potocki vylíčil ve svém eposu *Wojna Chocimska* ve zkratce dějiny většinou pokojných polsko-tureckých styků a končí své vypravování poučkou z bitvy u Varny: „Że i poganinowi ze złomianej wiary w tropy pomsta, niesława, śmierć, trumna, grob, mary." (*Wojna Chocimska.* Z autografu wydał i opracował Aleksander Brückner, Kraków 1924, str. 14, 15, 220.) Jinde (I. 420—421) přikazuje: „Cnotę zas, która sama sławą sie nagrodzi, przyznać w nieprzyjacielu i chwalić sie godzi." Básník se sice netají se svým křesťanským hlediskem, převážně se však dívá na války s Turky, které měly ráz obranný, jako vlastenec a jako rytíř přiznává i protivníku určitá práva.

V theologické polemice s islamem je příznačné, že jen katolíci odsuzovali učení Mohamedovo příkře jako pohanství, kdežto protestanti, zejména radikální observance zaujali stanovisko shovívavější. Rej hlásal, „nie masz u Boga ani Greka, ani Żyda, ani Murzyna, ani Wołocha, ani króla, ani żebraka, ani krześcijanina, ani poganina" a Marcin Lubieniecki pokládal dokonce islam za novou zlepšenou formu křesťanství. Lze k tomu dále připomenout, že krajní pacifista Grzegorz Paweł z Brzezin učil, že „i tureckiej władzy winniśmy być posłuszni", kdežto jeho souvěrec M. Ruarus hájil oprávněnost války s Turky. Když r. 1595 jesuité udali ariány, že prý se modlí k bohu, aby vzbudil v sultánovi touhu zničit Polsko, bránil je H. Moskorzowski traktátem

„Oratio qua continetur brevis calumniarum depulsio quibus premuntur... ad Regem et Senatores Fidelis Subditus." F. Sozzini zase soudil, že je větším hříchem zabít křesťana než Turka. (St. Kot, *Ideologja polityczna i społeczna Braci Polskich zwanych Arjanami*, Warszawa 1932, str. 41, 123, 94 a 82.)

Vedle literatury přímo protiturecké byla ovšem i díla, která se zabývala Tureckem jen mimochodem nebo se soustřeďovala na dějiny, popis země i lidí a v nichž se objevují kritické postřehy jen na okraji. Nenávistně se zmiňuje o Turcích Długosz, protiturecké nálady projevuje P. Mycielski, pro Frycze Modrzewského jsou Turci bičem božím. Marcin Bielski vzpomíná balkánských Slovanů úpících pod tureckým jhem a Jan Zamojski se dokonce zabýval myšlenkou osvobodit je. (Ulewicz str. 131.) Tentýž Bielski však chválil Turky pro některé přednosti, které mají před křesťany; rovněž tak učinil Rej, jemuž však zase vadil jejich prý selský původ. Ozvaly se i hlasy proturecké. Katolický hodnostář, lvovský arcibiskup J. D. Solikowski hájil ve svém spisu *Rozmówa krzywicka* nutnost udržovat mír s otomanskou říší. Nakonec upozorňuje Baranowski na zajímavé postavy některých polských poturčenců, z nichž byli nejznámější Islam beg Kierdej a Ibrahim beg Strasz. Materiál sebraný Baranowským by se dal ještě různě doplnit. Tak vysvětlil nedávno Roman Pollak skutečnost, že se překlad Tassova eposu *La Gerusalemme liberata*, pořízený Piotrem Kochanowským a po prvé tištěný r. 1618, dožil v 17. století tři vydání tím, že mu razila cestu v Polsku úsilovná propaganda války s Turky, šířená duchovenstvem a habsburskou stranou, ideologie „wojny pobożnej", rozprostřená po celém díle. (*Ze studiów nad staropolskim przekładem Orlanda Szalonego*, Pamiętnik Literacki, XLIII, 1952, zvláštní otisk str. 4.) Tato „wojna pobożna" byla ovšem leckdy jen honosnou fasádou, za níž se skrývala odvěká pravidla válčení, jehož účelem byla loupež ve velkém a v malém. Jan Pasek, typický představitel průměru tehdejší polské šlechty, v jejichž řadách bylo nemálo profesionálních rváčů a dobrodruhů, se ve svých *Pamiętnicích* bez ostychu přiznává, jak si v bitevní vřavě s oblibou vyhledával protivníky, jejichž zabití slibovalo pěknou kořist. Proti Turkům již nebojoval, vypravuje však podle poslechu zálibně, jak bohaté poklady všeho druhu našli vítězové pod Vídní v tureckém táboru, a připojuje k tomu poučení: „Miła tedy i ochotna kożdemu ma być wojna na Turczyna, nie żal i skory szczerze nadstawić, kiedy wiem, że zwyciężywszy, będzie za co plasterek kupić i czym ranę zawinąć." Sprostou krádeží však šlechtický lupič pohrdá a uznale o Turcích tvrdí: „Nie masz zwyczaj, żeby miał jeden drugiemu ukraść, i złodzieja między Turkami nie znajdzie" (Jan Chryzostom z Gosławic Pasek, Pamiętniki. Z rękopisu wydał Jan Czubek. Kraków 1929, str. 522—523).

A. St. Mágr

Lětopis Instituta za serbski ludospyt. Red. *Pawoł Nowotny.* Rjad. A. Č. 1 Domowina — Budyšin 1952, 192 str.

Institut za serbski ludospyt (Institut für sorbische Volksforschung), založený r. 1951 v Budyšíně a připojený r. 1952 k berlínské akademii (viz o něm mou zprávu v Národopisném věstníku československém XXXII, str. 421) vydal koncem roku 1952 jako první publikaci tento svazek svého vědeckého orgánu, který má nahradit dřívější Časopis Maćicy serbskeje, zaniklý r. 1937. Je celý rázu filologického a přináší pět prací tohoto oboru: velká monografie PrDr h. c. Oty Wićaze o spisovateli Janu Wjelowe-Radyserbovi vyšla tu již posmrtně, neboť její autor, zasloužitý literární historik, zemřel 28. listopadu 1952 ve Stollbergu, kde byl gymnasijním profesorem. Dvěma pracemi sem přispěl doc. Dr M. Krječmar; je to obšírný referát o časopise Lipa Serbska

(z l. 1876—1881) i o dalších orgánech studentstva lužickosrbského a pak vydání listů J. E. Smolera, posílaných z Polska a Ruska profesoru Mukovi, jehož korespondenci, uloženou v našem Národním museu, autor probádal. Rovněž pražský univ. prof. Dr A. Frinta zde uveřejnil článek, ve kterém jsou sneseny doklady toho, že slavný humanista a melanchtonovec C. Peucerus, rodilý v Budyšíně r. 1525 a zemřelý v Dessau r. 1602, sám se prohlašoval za Lužického Srba a patří tudíž do kulturních dějin tohoto národa. Jazykozpytného druhu je závěrečný příspěvek H. Šewce, studenta slavistiky t. č. v Krakově, dokazující, že ustrnulá koncovka tvarů singuláru *-cy* (jako v polštině i staročeštině) je v nové (školní!) mluvnici Wowčerkově z r. 1951 neprávem změněna v *-ce*. Vítáme nový časopis sorabistický, v jehož 1. slibném čísle bylo zapomenuto na obsah. (Zato jsou na konci německá résumés.)

Antonín Frinta

SLAVIA. Časopis pro slovanskou filologii. — Vydává Slovanský ústav Československé akademie věd v Nakladatelství ČSAV. — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 01 v Praze. — Redakční rada: Julius Dolanský (za Slovanský ústav) — Bohuslav Havránek (pro jazykovědu) — Karel Krejčí, vedoucí redakce — Frank Wollman (pro literární vědu a obory příbuzné) — Slavomír Wollman, sekretář redakce. — Redakce: Slovanský ústav, Valentinská 1, Praha I, tel. 656-86 (617-00). Administrace: Nakladatelství Čs. akademie věd, Vodičkova 40, Praha II. — Novinové výplatné povoleno dohlédacím poštovním úřadem Praha 022 pod č. j. 313/530-Ře-53. — Ročník XXII, rok 1953, sešit 4. Rukopis tiskárně 1. VIII. 1953, imprimatur 9. XII. 1953, vydáno 30. XII. 1953.
Cena tohoto sešitu Kčs 20,—, cena ročníku Kčs 80,—.
(Kalkulace ceny v nových penězích je prozatímní.)

СЛАВИЯ. Журнал по славянской филологии. — Издает Славянский институт Чехословацкой Академии Наук в Издательстве ЧСАН. — Типография: Книгтиск, н. п., завод 01 в Праге. — Редакционная коллегия: Юлиус Доланскы (от Славянского института) — Богуслав Гавранек (по языкознании) — Карел Крейчи, заведующий редакцией — Франк Вольман (по литературоведении и сомежным наукам) — Славомир Вольман, секретарь редакцией. — Редакция: Славянский институт, Валентинска 1, Прага I, тел. 656-86 (617-00). — Администрация: Издательство Чс. Академии Наук, Водичкова 40, Прага II. — Том XXII, год 1953, выпуск 4. Слано в набор 1. VIII. 1953, подписано к печати 9. XII. 1953, издано 30. XII. 1953.
Цена этого выпуска Кчс 20,—, цена тома Кчс 80,—.

SLAVIA. Revue de philologie slave. — Publiée par l'Institut Slave de l'Academie tchécoslovaque à son Édition. — Imprimée par Knihtisk, n. p., usine 01 à Prague. — Conseil de rédaction: Julius Dolanský (pour l'Institut Slave) — Bohuslav Havránek (linguistique) — Karel Krejčí, charge de rédaction — Frank Wollman (science littéraire et domaines contigus) — Slavomír Wollman, secrétaire de rédaction. — Rédaction: L'Institut Slave, Valentinská 1, Prague I, tél. 656-86 (617-00). — Administration: Édition de l'Académie tchécoslovaque, Vodičkova 40, Prague II. — Tome XXII, année 1953, fascikule 4. Manuscrit remis à l'imprimerie 1. VIII. 1953, imprimatur 9. XII. 1953, publié 30. XII. 1953.
Prix de ce fascicule Kčs 20,—, abonnement annuel Kčs 80,—.